Petru Buta

PRAZNICUL BOTEZULUI DOMNULUI – UN COMENTARIU TEOLOGIC AL RITUALULUI, IMNOGRAFIEI ȘI ANALIZA VARIANTELOR MUZICALE BISERICEȘTI ROMÂNEȘTI DIN SECOLELE XIX - XX

Presa Universitară Clujeană

Petru Buta

PRAZNICUL BOTEZULUI DOMNULUI – UN COMENTARIU TEOLOGIC AL RITUALULUI, IMNOGRAFIEI ȘI ANALIZA VARIANTELOR MUZICALE BISERICEȘTI ROMÂNEȘTI DIN SECOLELE XIX-XX

Presa Universitară Clujeană

2021

Referenţi ştiinţifici:

Pr. Prof. univ. dr. Vasile Stanciu

Pr. Conf. univ. dr. Ioan Bizău

ISBN 978-606-37-1267-8

Tehnoredactare computerizată: Cristian-Marius Nuna

Universitatea Babeş-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruţa Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
http://www.editura.ubbcluj.ro/

CUPRINS

INTRODUCERE

Viața Bisericii constă într-un continuu efort de a deschide căile venirii Duhului Sfânt în creație și om, pentru ca lumea în devenirea ei eshatologică să se prefacă treptat într-un templu al lui Dumnezeu, ca Dumnezeu să fie „totul întru toate" (*I Corinteni* 15, 28). Între lume și Dumnezeu, între om și Dumnezeu, există pe de o parte un abis existențial, o distanță ontologică – niciodată omul nu va putea ajunge la cunoașterea lui Dumnezeu în esența Sa, așa cum arată Sfântul Ioan Cuvântătorul de Dumnezeu: „pe Dumnezeu nimeni nu L-a văzut vreodată" (*Ioan* 1, 18), sau cum zice Sfântul Grigorie de Nazianz: „nici un profet nu a pătruns vreodată Ființa divină, așa după cum o mărturisesc Scripturile; nici unul nu a văzut și nu a explicat firea lui Dumnezeu"[1]. Pe de altă parte, Dumnezeu Se descoperă pe Sine oamenilor și creației pentru a atrage pe om și creația în comuniunea de iubire veșnică, care există din veșnicie între Persoanele Preasfintei Treimi. Această descoperire făcută în mod treptat, culminează în Iisus Hristos, Fiul și Cuvântul lui Dumnezeu Cel Întrupat, „căci pe Dumnezeu, Fiul Cel Unul Născut, Care este în sânul Tatălui, Acela L-a făcut cunoscut" (*Ioan* 1, 18).

În afară de Hristos, Cel ce S-a arătat în trup, nici o altă experiență filosofică sau mistică nu dă omului posibilitatea de a cunoaște pe Dumnezeu în ceea ce El este, adică Treime de Persoane într-o unică Ființă veșnică. Această descoperire făcută nouă prin Fiul, se face printr-un întreg șir de acte, cuvinte și evenimente[2], care constituie iconomia dumnezeiască a mântuirii. Marile evenimente ale iconomiei sunt comemorate și celebrate în Biserică în

---

[1] Sf. GRIGORIE DE NAZIANZ, *Cuvântări teologice* (XXVIII), PG 36, col. 48–9.

[2] Pr. Dumitru STĂNILOAE, „Revelația prin acte, cuvinte și imagini", *Ortodoxia*, XX, (1968), 3, pp. 347–377.

fiecare an la marile praznice creștine. Unul dintre acestea este Sărbătoarea Epifaniei, Botezul Domnului, prăznuit pe 6 ianuarie, care descoperă tocmai Taina Treimii în dimensiunile ei iconomice, soteriologice și cosmice.

Aceste aspecte sunt evidențiate, în primul rând, de celebrarea liturgică a Praznicului Epifaniei. Acesta este motivul pentru care ea merită o atenție aparte, mai ales în ceea ce privește conținutul imnografiei și al ritualului, pentru că implicarea Bisericii în această celebrare va avea întotdeauna și o importanță catehetică, pastorală și misionară în același timp. Avem în vedere aici și faptul că în timpul prăznuirii Epifaniei, Biserica iese din spațiul „circumscris sacrului”, în spațiul lumii, pentru a aduce mesajul mântuitor și harul sfințitor în dimensiunile ei cosmice, în întreaga lume, mai ales prin celebrarea impresionantului ritual al Sfințirii celei Mari a apelor sau prin „umblatul cu Iordanul”, când sacerdoții cultului Noului Legământ pășesc într-un mod sacramental în casele creștinilor.

Pentru cercetarea teologică contemporană, analiza imnografiei și a ritualului are o deosebită importanță, mai ales atunci când este vorba despre îmbunătățirea practicii misionare și pastorale a Bisericii. Imnografia liturgică a Bisericii Ortodoxe reprezintă expresia doxologică a dogmei. Credincioșii iau contact cu învățătura de credință a Bisericii mai ales în contextul sfintelor slujbe, prin ritual, imnografie, lecționar biblic și patristic și prin icoană, în cadrul cultului. De fapt, imnografia este un veritabil comentariu patristic al marilor evenimente ale mântuirii, iar structura ritualului ascunde sub forma gesturilor și a rânduielilor liturgice, tainele mântuirii noastre în Hristos, împărtășind în același timp, prin lucrarea sacramentală a Bisericii, harul divin mântuitor.

Sfântul Maxim Mărturisitorul arată în acest sens că întregul cult al Noului Legământ „cuprinde în sine, în ordinea sfântă a dumnezeieștilor simboluri ale celor celebrate în ea, atâtea taine ale mântuirii noastre, prin care făcându-l pe fiecare dintre noi să aibă potrivit lui Hristos și proporțional cu sine însuși o conduită frumoasă, aducând la manifestare, făcut desăvârșit, potrivit lui

Hristos, darul înfierii dat prin Sfântul Botez, în Duhul Sfânt”[3]. Așadar, cultul creștin are caracter catehetic, latreutic și în același timp mântuitor și sfințitor, deoarece îl recapitulează pe cel ce îl practică, în marile taine ale iconomiei mântuirii.

În decursul timpului, formele de cult s-au dezvoltat din ce în ce mai mult în conținut și în structură, imnografii creștini etalându-și talentul poetic prin conectarea la insuflările fine ale Duhului Sfânt. Structurile ritualului, precum și compoziția imnelor, deși alcătuire poetică, nu au fost făcute la întâmplare ci potrivit unor scheme logice, având înscrise în sine un mesaj profund, astfel încât celebrarea cultului devenea o „slujire cuvântătoare”. Timp de veacuri, comunitățile creștine erau inițiate în tainele credinței de celebrările liturgice ale Bisericii, aprofundând, mai ales în timpul marilor sărbători, învățătura doctrinară și sfințindu-se prin efluviile de har pe care timpul privilegiat al praznicelor le oferea. În zilele noastre, sesizăm însă că structurile și conținutul cultului au devenit greu accesibile omului recent, preocupat de marile descoperiri ale tehnicii, acaparat de societatea de consum și devenit din ce în ce mai secularizat. Din nefericire, foarte mulți creștini trăiesc astăzi la un nivel primitiv viața creștină, fără să se mai raporteze la mesajul și conținutul mântuitor al cultului. Formele de expresie ale liturghiei creștine sunt percepute ca obiceiuri frumoase, preluate și păstrate din străbuni, fără ca ele să aibă un rol existențial în viața cotidiană. Este șocant să sesizezi că unele sărbători creștine sunt ținute și în medii ateiste, bineînțeles în acest caz pierzându-se întru totul conținutul mântuitor al acestora. În această situație, una dintre preocupările fundamentale ale Bisericii ar trebui să fie cateheza liturgică, având ca scop tocmai explicarea formelor și a conținutului cultului creștin, pentru inițierea poporului lui Dumnezeu în tainele celebrate. O astfel de preocupare a fost obiectul mistagogilor bizantini din Evul Mediu, care în

---

[3] Sf. MAXIM MĂRTURISITORUL, „Despre mistagogia bisericească”, în Diac. Ioan I. ICĂ jr., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului – integral comentariilor bizantine. Studii și texte*, Editura Deisis, Sibiu, 2011, p. 235.

scrierile lor ne-au lăsat erminii prețioase dezvăluind adâncurile duhovnicești ale închinării în Duh și Adevăr (cf. *Ioan* 4, 23–24). Astăzi, mai mult ca oricând, se resimte nevoia unor astfel de instrumente care traduc mesajul liturgic pe înțelesul omului contemporan.

Necesitatea abordării temei într-o teză de doctorat, care își propune explicarea unui segment al cultului creștin referitor la una dintre sărbătorile fundamentale ale creștinătății – Epifania, Botezul Domnului sau Boboteaza, constă de fapt tocmai în această lipsă de instrument pentru aprofundarea temei propuse.

Importanța lucrării. Prin tema pe care o abordează, importanța lucrării constă mai întâi în faptul că realizează o hermeneutică liturgică adecvată a structurii ritualului și a imnografiei praznicului Botezului Domnului, oferind un ajutor cititorului contemporan pentru înțelegerea limbajului ritului bizantin. În al doilea rând, lucrarea oferă un comentariu teologic raportat permanent la izvoarele liturgice. Multă vreme s-a cultivat în Ortodoxie o teologie abstractă care semăna mai mult cu un discurs filosofic, adeseori rupt de realitatea concretă a vieții creștine. Dar, dogma sau învățătura de credință a Bisericii este trăită de creștin în actul închinării. Marea majoritate a creștinilor nu citesc tratate savante de teologie dar, totuși, participând la celebrarea cultului, în acest mediu au contact cu tainele credinței. De aceea, e important să li se ofere instrumente adecvate pentru înțelegerea și aprofundarea mesajului celebrat în cult. Lucrarea nu își propune să abordeze tema prin raportare la tradiția manuscriselor, acestea fiind cercetate și catalogate în Occident, ci mai degrabă este un comentariu teologic al patrimoniului liturgic cuprins în cărțile de cult aflate în uz, în Biserică. Bineînțeles, atunci când demersul metodologic cere elucidarea unor rituri ieșite din uz, dar ale căror amprente sunt încă prezente în cărțile de slujbă, se face apel la diferite manuscrise, codici ale Tipicoanelor bizantine sau ale Mineiului. Importanța lucrării constă și în demersul metodologic utilizat în realizarea ei și anume raportarea permanentă la textele liturgice.

Această metodă se poate aplica foarte bine și la alte perioade liturgice sau elemente constitutive ale ritului liturgic.

Stadiul actual al cercetării. Cercetarea de față va avea ca obiect unul dintre cele mai importante praznice ale Răsăritului ortodox, Epifania sau Botezul Domnului, abordat din punct de vedere al ritualului, al imnografiei dar și al melodicii de tradiție bizantină, cu referire la spațiul românesc și în special la Transilvania. Prin tema pe care o vom expune, lucrarea se încadrează într-o zonă de cercetare, deschisă la inițiativa Părintelui Profesor Univ. Dr. Vasile Stanciu, care intenționează să abordeze în colaborare cu studenții doctoranzi, ritualul, imnografia și melodica marilor sărbători creștine. În acest sens, au fost tratate în teze de doctorat la catedra de Muzică bisericească și ritual, din cadrul Facultății de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca, până la ora actuală, următoarele praznice: Cincizecimea sau Rusaliile și Crăciunul, fiind deja propuse spre studiu Paștile și Adormirea Macii Domnului. Astfel se realizează o nouă deschidere în ceea ce înseamnă cercetarea teologică a tezaurului liturgic ortodox, abordat din acest punct de vedere, până în prezent, doar sporadic. Noutatea cercetării praznicului Epifaniei constă și în faptul că mai ales în cercetarea teologică românească, dar și cea străină, zona este destul de puțin exploatată, constituindu-se doar într-un stadiu de pionierat. Sunt puține la număr acele lucrări care abordează imnografia și ritualul din punct de vedere teologic, iar din punct de vedere muzical nu avem nici o lucrare critică asupra pieselor dedicate acestei sărbători, în opera compozitorilor de muzică bisericească români. Preocuparea cercetătorilor s-a axat mai mult pe studii de istorie a cultului sau catalogare și comentariu istorico-critic al manuscriselor cărților de cult. Ceea ce sesizăm azi, însă, este un interes crescând înspre decantarea mesajului teologic al cultului creștin, cu referință directă la izvoarele liturgice: cărțile de cult și cântarea la strană. Lucrarea de față se va constitui într-o abordare holistică a celebrării liturgice a Epifaniei în Biserica Ortodoxă, întemeindu-se într-un instrument de cateheză liturgică

dar și într-o expunere a ideilor teologice care decurg din celebrare și care pot veni în sprijinul teologiei sistematice, o altă zonă în care se poate observa o înnoire în ceea ce privește raportarea la izvoarele liturgice. Considerăm că o astfel de abordare va fi necesară, deoarece până acum doar unele studii sau capitole din cărți s-au ocupat de sărbătoarea Epifaniei. Amintim, mai întâi, capitolul din manualul de *Liturgică generală*[4] al părintelui Ene Braniște. Liturgistul român, bazându-se și pe textul din *Liturgica* lui Mitrofanovici[5], face o prezentare generală a sărbătorii Botezului Domnului, dând informații succinte despre denumirea sărbătorii, despre evoluția sărbătorii în Apus și Răsărit și despre specificul prăznuirii, astfel încât acest capitol poate reprezenta un punct de pornire pentru o cercetare amplă. De asemenea, în *Liturgica specială*[6] a părintelui Ene Braniște ne oferă un succint studiu asupra istoriei rânduielii teologiei celui mai important ritual de la sărbătoarea Botezului Domnului – Agheasma Mare. Ceea ce este important în aceste două capitole de manual e faptul că ele indică o bogată bibliografie liturgică românească și străină, pe care cercetând-o cu atenție vedem că în cele mai multe cazuri această bibliografie se referă în special la sărbătoarea Nașterii Domnului sau a Crăciunului, cercetătorii punând aproape întotdeauna în legătură cele două sărbători. Acest lucru înseamnă că numărul acelor studii care să aprofundeze sărbătoarea Botezului Domnului în sine, este mic. Oricum, bibliografia cercetată și expusă de părintele Ene Braniște ne poate ajuta pentru realizarea unei lucrări mai ample despre sărbătoarea Botezului Domnului.

Pentru partea istorică și lexico-semantică a sărbătorii Epifaniei există articole excepționale în diferite lexicoane și dicționare de teologie, dintre care

---

[4] Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. I, ediția a 3-a revizuită și completată de Pr. Nicolae D. Necula, Editura Basilica, București, 2015.

[5] Vasili MITROFANOVICI, Teodor TARNAVSCHI, † Nectarie Nicolae COTLARCIUC, *Liturgica Bisericei Ortodoxe*, Editura Consiliului Eparhial Ort.-Rom. din Bucovina, Cernăuți, 1929.

[6] Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica specială*, ediția a V-a, Editura Lumea Credinței, București, 2008.

amintim: G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*[7]; Joseph Lemarié, *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*[8]; *Theological Dictionary of the New Testament*[9]; *The Canterbury Dictionary of Hymnology*[10]; *Dictionnaire Grec-Français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*[11]; *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*[12]; *Dictionnaire de la Bible*[13]; *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*[14]; *Dictionary of the Ecumenical Movement*[15]; Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue greque. Histoire des mots*[16]; *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*[17]; *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*[18].

---

7 G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1961.

8 Joseph LEMARIÉ, *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*, Beauchesne, Paris, 1995.

9 *Theological Dictionary of the New Testament*, editors Gerhard KITTEL and Gerhard FRIEDRICH, translator Geoffrey W. BROMILEY, series TDNT, publisher Eerdmans, 1969.

10 *The Canterbury Dictionary of Hymnology*, J.R. WATSON and Emma HORNBY, editors, on-line edition: https://hymnology.hymnsam.co.uk/.

11 *Dictionnaire Grec-Français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*, Léon CLUGNET, Paris, Alphonse Picard et fils, 1895.

12 *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, publié par Fernand CABROL et Henri LECLERCQ, Paris, (1907).

13 *Dictionnaire de la Bible* (Fulcran-Grégoire VIGOUROUX), Tome I–V, Paris, 1895–1912; Supplément (L. PIROT-A., Robert-HENRI, Cazelles-André FEUILLET), vol. I–VIII, 1928–1972.

14 *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*¸ fondé par M. VILLER, F. CAVALLERA, J. de GUIBERT et A. RAYEZ, continué par A. DERVILLE, P. LAMARCHE et A. SOLIGNAC, de la Compagnie de Jésus, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs, Beauchesnse, Paris, 1932–1995.

15 *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Edited by Nicholas LOSSKY, José Miguez BONINO, John POBEE, Tom F. STRANSKY, Geoffrey WAINWRIGHT, Pauline WEBB, WCC Publication, Geneva, 2002.

16 Pierre CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue greque. Histoire des mots,* Tome I, Éditions Klincksieck, Paris, 1968.

17 *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots,* par A. ERNOUT et A. MEILLET, Librairie Klincksieck, Paris, 1951.

18 *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, par M. L'Abbé MARTIGNY, Librairie Hachette, Paris, 1877, p. 315.

Aceste articole ne oferă informații despre dezvoltarea sau evoluția sărbătorii în Orient și Occident, precum și referiri la sensul și uzanța termenilor Epifanie, Teofanie în cărțile Sfintei Scripturi, în scrierile Sfinților Părinți, precum și în literatura grecească clasică. Această arie semantică ne ajută să înțelegem de ce Biserica a receptat evenimentul Botezului Domnului sub denumirea de Epifanie sau Teofanie.

Un studiu teologic al imnografiei, de data aceasta, avem referitor la praznicul Botezului Domnului și în prețioasa lucrare a părintelui arhimandrit Benedict Ghiuș, intitulată *Taina Răscumpărării în imnografia ortodoxă*[19], care în capitolul despre Botezul Domnului indică anumite aspecte teologice legate de această sărbătoare, oprindu-se mai mult asupra valorii sale răscumpărătoare, așa cum reiese aceasta din imnografie, fapt indicat și de titlul cărții. Subliniind câteva principii de înțelegere a sărbătorii Epifaniei, părintele Benedict Ghiuș decantează din imnografie idei referitoare la Botezul creștin, pus în legătură cu Botezul Domnului, sau idei legate de sfințirea cosmosului la Arătarea Domnului. Studiul este important pentru zona de cercetare a imnografiei Epifaniei, dar rămâne axat doar pe anumite aspecte teologice, fără să ne ofere, însă, o abordare holistică a teologiei praznicului Epifaniei. Pornind de la acest studiu, intenționăm să dezvoltăm în lucrarea de față și alte teme teologice majore, care sunt contemplate de imnografii bizantini.

Există, de asemenea, câteva studii foarte bune în literatura străină, care în demersul lor tratează sau amintesc de praznicul Epifaniei. În acest sens, în lucrarea lui Thomas Talley, *The Origins of the Liturgical Year*[20], Epifania este tratată tot în legătură cu Nașterea Domnului, oferindu-ne însă câteva date referitoare la evoluția și specificul acestei sărbători în Răsărit și în Apus. Ceea ce este interesant în acest studiu e faptul că Talley pune în legătură Epifania

---

[19] Benedict GHIUȘ, *Taina Răscumpărării în Imnografia Ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, pp. 86–104.

[20] Thomas TALLEY, *The Origins of the Liturgical Year*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1991.

cu începutul anului liturgic care în Orient, înainte de a se stabili și generaliza calendarul iulian, era la începutul lui ianuarie. Autorul face referiri și la împrumuturile reciproce între Răsărit și Apus a celor două sărbători majore, Nașterea lui Hristos și Botezul Său. Studiul este important deoarece furnizează date legate de evoluția sărbătorii, din autori de istorie creștină sau autori patristici.

Dacă studiul lui Talley face îndeosebi referințe la originea și dezvoltarea sărbătorii Epifaniei, Constantin Andronikof în cursul său de Teologie liturgică intitulat *Le sens des Fetes*[21], abordează Teofania în special din punct de vedere al teologiei, indicând marile teme teologice care reies din imnografie dar în același timp și anumite aspecte teologice care reies din oficiul zilei, adică din actele credinței, care sunt conținute acestei prăznuiri. Această lucrare, împreună cu capitolul despre Epifanie din cartea lui Andrei Scrima, *Biserica liturgică*[22], unde avem o analiză succintă a structurii praznicului va sta la baza celui de-al doilea capitol din lucrarea de față, unde vom analiza structura completă a sărbătorii, decantând mesajul teologic al ritualului bizantin.

O lucrare deosebit de importantă în cercetarea temei legate de sărbătoarea Epifaniei este cartea lui Nicholas E. Denysenko, *The Blessing of Waters and Epiphany*[23]. Acesta este un studiu despre cea mai importantă celebrare liturgică din cadrul praznicului Botezului Domnului, Sfințirea cea Mare a apelor de la Bobotează. El analizează din punct de vedere al evoluției slujbei sfințirii în Răsăritul creștin, cele mai importante surse sau documente care conțin această rânduială, oferindu-ne și câteva considerații pastorale legate de această celebrare.

---

[21] Constantin ANDRONIKOF, *Le sens des Fetes – Cours de Théologie Liturgique*, Institut de Theologie Orthodoxe Saint-Serge, Paris, 1991.

[22] André SCRIMA, *Biserica liturgică*, trad. Anca Manolescu, Editura Humanitas, București, 2005.

[23] Nicholas E. DENYSENKO, *The Blessing of Waters and Epiphany. The Eastern Liturgical Tradition*, Routlege, New York, 2012.

Acestea sunt cele mai reprezentative studii referitoare la sărbătoarea creștină a Botezului Domnului la care mai pot fi adaugate și alte surse care ne vor ghida în demersul cercetării: Susan K. Roll, *Toward the Origins of Christmas*[24]; Paul F. Bradshaw, *Early Christian Worship*[25]; Justin Mossay, *Les fêtes de Noël et dĚpiphanie. Daprès les sources littéraires cappadociennes du IVe siècle*[26]. Fiecare dintre acestea face referire la un aspect sau altul legat de praznic, însă noutatea cercetării de față va consta mai ales în comentariul teologic al ritualului ortodox și în realizarea unei analize a pieselor muzicale ale autorilor români din secolele XIX–XX.

Obiectivele lucrării. Obiectivul principal al lucrării de față este realizarea unei analize teologice și muzicale a celebrării praznicului Epifaniei sau Botezului Domnului în tradiția Răsăritului ortodox, cu referiri speciale la tradiția liturgică și muzicală românească contemporană. În acest sens scopul principal al lucrării este acela de a arăta că nu numai imnografia ci și ritualul praznicului Botezului Domnului are un mesaj teologic bine definit, propus comunității eclesiale care celebrează, prin intermediul cântării bisericești specifice ethos-ului acesteia. Lucrarea va avea astfel o finalitate practică, cu aplicații pastorale, vizând îmbunătățirea trăirii liturgice și a expresiei muzicale în Biserică. Pentru a realiza această finalitate va fi necesar să atingem următoarele obiective:

- să evidențiem locul și statutul privilegiat pe care praznicul Botezului Domnului îl are între marile sărbători ale Ortodoxiei;
- să conturăm o schiță istorică pentru a arăta geneza și evoluția acestei sărbători în tradiția creștină;

---

[24] Susan K. ROLL, *Toward the Origins of Christmas*, Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1995.

[25] Paul F. BRADSHAW, *Early Christian Worship*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1996.

[26] Justin MOSSAY, *Les fêtes de Noël et d'Épiphanie. D'après les sources littéraires cappadociennes du IVe siècle*, Abbaye du Mont César. Louvain, 1965.

– să demonstrăm că în ritualul tradiției ortodoxe structura liturgică a praznicului Bobotezei nu este una întâmplătoare, ci este alcătuită după un plan deliberat, raportat la sărbătoarea prin excelență a creștinismului – Sfintele Paști;
– să identificăm dimensiunea teologică și mistagogică a ritualului Epifaniei;
– să decantăm temele teologice majore, propuse contemplației de imnografia praznicului;
– să realizăm o analiză muzicală a principalelor imne ale Epifaniei din opera muzicală a compozitorilor români din secolele XIX–XX;

Prin realizarea acestor obiective ne dorim ca lucrarea de față să contribuie la dezvoltarea și îmbogățirea cercetării teologice din spațiul românesc.

Metodele folosite pentru realizarea demersului științific. Pentru a atinge obiectivele propuse va fi necesar să studiem tema din punct de vedere istoric, etimologic, tipiconal, teologic și muzical. Pentru aceasta vom adopta câteva metode de lucru, prin care se va realiza scopul propus. Prin intermediul *metodei istorice* se vor identifica izvoarele și documentele care ne vor ajuta să etapizăm dezvoltarea sărbătorii. *Metoda analizei lingvistice* ne va ajuta să identificăm etimologia și uzanța termenilor specifici, potrivit unor dicționare sau lexicoane de teologie și spiritualitate creștină. *Metoda comparativă* sau *descriptivă* ne va ajuta mai ales în sectorul tipiconal al sărbătorii, pentru a descrie ritualul slujbelor Epifaniei, iar *metoda analizei structurale* va fi aplicată pentru decantarea mesajului teologic pe care structura timpului sărbătorii dar și structura anumitor celebrări din perioada de prăznuire ni-l transmit. *Metoda comparativă* va fi uzitată pentru a compara structura și conținutul imnografic al Epifaniei cu structura și imnografia altor sărbători și mai ales a Sfintelor Paști, care servește ca paradigmă sau model pentru marile sărbători creștine. Pentru studiul exemplelor muzicale propuse, din lucrările compozitorilor de muzică bisericească români din secolele XIX–XX, vom aplica *metoda analizei muzicale* prin care vom descrie scările modurilor bizantine sau ale glasurilor

bisericești, ethos-ul eh-ului, scara glasului, melodica, ambitusul melodic, intervalele, ritmul și dinamica melodiei, ornamentele melismatice, modulațiile pasagere, sistemul cadențial. *Metoda comparativă muzicală* va fi aplicată de asemenea în această zonă a cercetării pentru a evidenția asemănările și deosebirile dintre cântări, în diferite tradiții muzicale, respectiv muzica psaltică și cea după Dimitrie Cunțanu, proprie cântării din Ardeal. O metodă absolut necesară pentru abordarea teologică a temei va fi *hermeneutica teologică* și *mistagogia liturgică*, care ne va ajuta la sistematizarea și transmiterea mesajului teologic, atât al structurii ritualului cât și al conținutului imnografiei.

Metodele pe care le-am enumerat și pe care le-am însușit pentru realizarea demersului științific, au fost sistematizate de cercetători de seamă în domeniul liturgicii – Ene Braniște[27], Alexander Schmemann[28], Robert Taft[29] – și în domeniul muzicologiei – Victor Giuleanu[30], Costin Moisil[31], Vasile Stanciu[32], Elena Chircev[33], Arhid. Răzvan Constantin Ștefan[34], Maria Alexandru[35].

---

[27] Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală…*, p. 28.

[28] Pr. Alexander SCHMEMANN, *Introducere în teologia liturgică*, trad. Vasile Bârzu, Editura Sophia, București, 2002, pp. 70–80.

[29] Robert F. TAFT, *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur. IV. Dipticele*, trad. Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2008, p. 53.

[30] Victor GIULEANU, *Melodica bizantină: studiu teoretic și morfologic al stilului modern neobizantin,* Editura Muzicală, București, 1981.

[31] Costin MOISIL, „The Romanian Version of Petros Lampadarios, *Anastasimatarion*. Observation Regarding the Principles of Music Adaptation”, in: *Cantus Planus Papers read at the 12th Meeting of the IMS Study Group,* Lillafüred/Hungary, 2004, August 23–28. Printed by Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2006, pp. 151–171.

[32] Pr. Vasile Stanciu, Muzica bisericească ortodoxă din Transilvania, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996.

[33] Elena CHIRCEV, *Muzica românească de tradiție bizantină între neume și portative, vol. 2: Repertoriul liturgic românesc notat pe portative în colecțiile de cântări bisericești din Transilvania și Banat*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2013.

[34] Arhid. Răzvan Constantin ȘTEFAN, *Stihirile dogmatice anastasime ale vecerniei sâmbetelor Octoihului*, Editura Basilica, București, 2014, pp. 263–274.

[35] Maria ALEXANDRU, „The paleography of Byzantine Music: A brief Introduction with some preliminary remarks on musical palimpsests”, El palimpsesto grecolatino como fenomeno librario y textual*,* Institucion «Fernando el Catolica» (C.S.I.C.), Excma. Diputacion de Zaragoza, Zaragoza, 2006, pp. 113–130.

Structura și conținutul lucrării. Lucrarea este structurată în trei capitole mari, fiecare corespunzând cu obiectivele propuse inițial, în așa fel încât cercetarea să acopere cât mai complet tema.

Primul capitol se deschide cu perspectiva biblică, noutestamentară, printr-o analiză exegetic-teologică a evenimentului Botezului lui Iisus la Iordan descris în Sfintele Evanghelii. Acest lucru va fi necesar, deoarece așa cum vom arăta în cuprinsul tezei, ideile teologice extrase din mărturia Noului Testament, vor fi valorificate în ritualul sărbătorii Epifaniei prin inspirația și geniul poetic al imnografilor. După aceste referințe, vom indica sursele care ne vorbesc despre originea și apariția sărbătorii Epifaniei în cultul creștin. Dat fiind faptul că cele mai vechi sărbători creștine sunt Paștile și Cincizecimea, la care se adaugă prăznuirea creștină săptămânală a duminicii, sărbători ce există de la începutul creștinismului, Epifania apare ceva mai târziu, dar tot în perioada creștinismului primar. La început, la acest praznic se comemorau mai multe evenimente din istoria mântuirii precum Nașterea Domnului, Închinarea magilor, Botezul de la Iordan și Nunta din Cana Galileei. Începând cu secolul al IV-lea, se va face separarea prăznuirii Nașterii după trup a lui Iisus Hristos și Botezul Său de la Iordan. Această separare vine în urma unui împrumut al sărbătorii Crăciunului din Apus în Răsărit, așa cum este indicat, bunăoară, într-o Omilie a Sfântului Ioan Hrisostom la Nașterea Domnului, la care se va face referință în text. Ceea ce este important de reținut este faptul că, cele două mari praznice creștine – Nașterea și Botezul Domnului – au origine comună în vechea sărbătoare a Epifaniei. De aceea, atunci când se va încerca o analiză a rânduielilor liturgice ale Bobotezei, negreșit vor trebui făcute referințe la toată perioada liturgică, începând cu 15 noiembrie, data la care se intră în postul Crăciunului, perioadă care e un fel de preludiu al praznicului ce culminează în teofania treimică de la Iordan. Am considerat potrivit ca în acest capitol să se facă și câteva precizări de ordin lexical, cu referire la numirile acestei sărbători: Epifania, Teofania, Ziua Luminilor, Botezul Domnului sau Boboteaza, mai ales că ultima denumire este o expresie

a creştinismului bimilenar românesc, fiind un cuvânt daco-roman compus din original slav și latin.

Dacă primul capitol reprezintă o introducere generală în tematica lucrării despre praznicul Epifaniei, *capitolul al II-lea* se adânceşte în cercetarea ritualului sărbătorii în tradiția liturgică a Răsăritului ortodox. În acest capitol, vom realiza analiza structurii oficiului bizantin al Bobotezei, încercând să demonstrăm că însăși structura liturgică a praznicului are un mesaj teologic, fiind alcătuită potrivit unui plan logic astfel încât să poată exprima, împreună cu imnografia pe care o conține, mesajul sărbătorii. De fapt, celebrarea însăși este o metodă spirituală, o mistică sacramentală, în accepțiunea marelui teolog Vladimir Lossky, o cale de sfințire și îndumnezeire prin mijlocirea ritualului, o mistagogie liturgică, având ca scop inițierea și recapitularea comunității rugătoare în tainele credinței celebrate în cult. În cazul Epifaniei, acest demers se realizează în decursul a treisprezece zile din anul bisericesc, începând cu 2 ianuarie și terminându-se în 13 ianuarie, punctul culminant fiind ziua de 6 ianuarie. În acest capitol vom face, aşadar, o analiză a perioadei de înainte-prăznuire, a Ajunului, a Sâmbetei și Duminicii înainte și după Botezul Domnului, a zilei Praznicului și totodată a Octavei și Odovaniei sărbătorii. Accent mai deosebit vom pune însă pe celebrările legate de ajunul sărbătorii, respectiv pe Ceasurile împărătești, pe însăși tradiția ajunului, pe privegherea sărbătorii sau pe impresionantul ritual al Sfințirii celei mari a apelor, arătând istoria, teologia și importanța pastorală a acestui ritual. Demersul analizei structurii va avea ca fir roşu, ca linie directoare, demonstrarea dimensiunii pascale a sărbătorii, ceea ce decurge din caracterul său baptismal. Știm că în vechime la acest praznic se oficiau botezurile catehumenilor, la fel ca de Sfintele Paşti, sărbătoare baptismală prin excelență. Având în vedere teologia pascală a Botezului, credem că aceasta a influențat și sărbătoarea Epifaniei imprimându-i ecouri pascale. De altfel, praznicul Sfintelor Paşti, fiind sărbătoarea creştină prin excelență, influențează și celelalte sărbători mari care devin reflexe pascale în cursul unui an liturgic. În cazul Epifaniei, acest aspect reiese și din

compozițiile imnografiei din perioada de înainteprăznuire, unde caracterul mimetic transpare din structura și conținutul imnelor care imită pe cele din Săptămâna Patimilor, sau din Ajunul praznicului, care în structura sa imită celebrările din Sâmbăta Mare.

Al treilea capitol va fi dedicat câtorva repere privitoare la formele imnografice care caracterizează praznicul Epifaniei, precum și la imnografii care le-au compus. De asemenea, vom contura și câteva medalioane asupra vieții, operei și activității compozitorilor și a protopsalților care prin creația lor au înfrumusețat celebrarea liturgică și melodică a Bobotezei. După o succintă referință privind traducerea și adaptarea liniei melodice bizantine la textele liturgice românești, la sensibilitatea spiritului românesc prin așa numitul proces de *românire* a cântării, vom trece la analiza muzicală a principalelor imne din tradiția românească ce se cântă la praznicul Epifaniei. Vom face referire mai ales la Troparul și Condacul praznicului, Catavasiile și Irmosul cântării a IX-a a canonului, care înlocuiește și Axionul la Dumnezeiasca Liturghie. În general, cântările analizate vor fi din opera muzicală a lui Macarie Ieromonahul, Dimitrie Suceveanu, Ioan Zmeu, precum și varianta transilvăneană în compoziția lui Dimitrie Cunțanu. Demersul analizei muzicale va fi, pe de o parte, unul care implică expresia și elementele textului imnografic, concordanța dintre melodică și text, iar pe de altă parte, se va concretiza în elemente ale textului muzical care vizează melodica și sistemul cadențial, precum și angrenajul funcțional-modal.

CAPITOLUL I

ORIGINEA ȘI DEZVOLTAREA ISTORICĂ A PRAZNICULUI BOTEZULUI DOMNULUI

I.1. REPERE NEOTESTAMENTARE PENTRU PRAZNICUL BOTEZULUI DOMNULUI

Praznicul Botezului Domnului își are fundamentul într-o întâmplare reală din viața Mântuitorului Iisus Hristos, relatată de Sfintele Evanghelii. Biserica nu doar comemorează un eveniment istoric, ci în actul liturgic ea ne face prezent acel eveniment. Liturghia sărbătorii descoperă evenimentul Botezului Domnului ca un eveniment mântuitor, tâlcuind ceea ce în cuvinte simple ne relatează autorii Noului Testament. De aceea, înainte de a ne apropia de analizarea efectivă a ritualului și imnografiei Botezului Domnului, se cuvine a analiza fundamentul evanghelic al sărbătorii.

Botezul Domnului este relatat atât în Evangheliile sinoptice cât și în Evanghelia după Ioan, toți evangheliștii punând la începutul activității lui Iisus același eveniment: botezul Său în apele Iordanului de către prorocul Ioan Botezătorul (*Matei* 3, 13–17; *Marcu* 1, 8–11; *Luca* 3, 21–23; *Ioan* 1, 29–34). Acesta este unul dintre marile evenimente din viața Mântuitorului și care implică profunde semnificații pentru istoria și tradiția evanghelică, pentru teologia și viața Bisericii[36].

Sfântul Evanghelist Luca inserează acest eveniment în mod intenționat în contextul mai amplu al istoriei universale printr-o datare destul de precisă:

---

[36] Praznicul Botezului Domnului este unul dintre cele mai vechi praznice ale Bisericii, datarea lui urcând cel puțin până în secolul al III-lea (Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală…*, p. 246).

„În al cincisprezecelea an al domniei Cezarului Tiberiu, pe când Ponțiu Pilat era procuratorul Iudeii, Irod, tetrarh al Galileii, Filip, fratele său, tetrarh al Itureii și al ținutului Trahonitidei, iar Lisanias, tetrarh al Abilenei, în zilele arhiereilor Ana și Caiafa...” (*Luca* 3, 1–2). Precizarea istorică a Împăratului de la Roma ca reprezentant al lumii cunoscute în vremea aceea, precum și a reprezentanților religioși ai poporului Israel, indică faptul că prezența și activitatea lui Iisus Hristos au un caracter istoric real și nu rămân doar la un nivel mitologic, ci „se împlinesc cu adevărat în istoria omenirii cu toată seriozitatea”[37]. De asemenea, legând Roma păgână (reprezentată de Tiberiu și Pilat) și Ierusalimul (reprezentat de Arhiereii Ana și Caiafa), Sfântul Luca leagă de fapt „capitala împărăției lumii și capitala Împărăției lui Dumnezeu” și prin aceasta „istoria lumii și istoria mântuirii”[38], indicând eficiența universală a Persoanei și activității lui Iisus Hristos. Caracterul universal al acestora este sugerat și de genealogia lucană, plasată imediat după evenimentul botezului și care coboară până la Adam, care este „fiul lui Dumnezeu” (*Luca* 3, 38)[39].

Pe acest fundal concret, oferit de marea istorie universală reprezentată de Imperiul Roman, apare Ioan Botezătorul în pustie, ca proroc și predicator,

---

[37] Joseph RATZINGER, XVI BENEDEK, *A Názáreti Jezus*, I, Szent Istvan Tarsulat, Az Apostoli Szentseg Könyvkiadoja, Budapest, 2008, p. 28. A se vedea și varianta în traducere românească: Joseph Ratzinger. Papa Benedict al XVI-lea, Iisus din Nazaret, trad. Alexandru Mihăilescu, RAO International Publishing Company, București, 2010, p. 27.

[38] Gerhard MAIER, *Evanghelia după Luca – comentariu biblic*, vol. 4–5, Editura Lumina Lumii, 2013, p. 120.

[39] Genealogia făcută de Sfântul Evanghelist Luca demonstrează clar identitatea lui Iisus Hristos ca descendent din David și arată cum S-a inserat El în planul divin ce urcă de la creația umanității de către Dumnezeu la recrearea prin Iisus Hristos – Fiul lui Dumnezeu făcut om. Genealogia arată că Iisus Hristos este în același timp și Dumnezeu și om adevărat. El este punctul culminant al planului lui Dumnezeu în creație și în istoria mântuirii, cuprinzând în Sine întreaga istorie a omenirii (cf. *Efeseni* 1, 10) și fiind cel de-al doilea Adam (cf. *Romani* 5, 12 ș.u.) (Gerhard MAIER, *Evanghelia după Luca*…, p. 155; Raymond BROWN; S.S., Joseph A. FTZMYER, S.J., Roland E. MURPHY, O. CARM, *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură, vol. VIII, Evangheliile sinoptice,* trad. Pr. Dumitru GROȘAN, Editura Galaxia Gutenberg, 2007, pp. 372–373).

propovăduind botezul pocăinței și implicit mărturisirea prealabilă a păcatelor[40] (*Marcu* 1, 4–5; *Luca* 3, 3; cf. *Matei* 3, 1–2), dând sens acestei chemări ale sale prin anunțarea venirii aproape a Împărăției cerurilor (*Matei* 3, 2), prin iminența timpurilor mesianice, care au răsărit prin Iisus Hristos. Ioan este prezentat în Evanghelie ca prorocul care face legătura dintre Vechiul și Noul Testament, fiind adesea confundat de contemporanii săi cu Ilie sau cu vreunul dintre marii profeți care au activat în Israel, însă măreția lui constă în rolul pe care l-a avut în istoria mântuirii (cf. *Matei* 11, 11). Misiunea lui a fost aceea de a pregăti poporul pentru venirea lui Mesia și să-l introducă pe Acesta în activitatea Sa publică. El însuși mărturisește că a fost investit cu această misiune de către Dumnezeu: „Cel care m-a trimis să botez cu apă, Acela mi-a zis: Peste Care vei vedea Duhul coborându-se și rămânând peste El, Acela este Cel ce botează cu Duh Sfânt” (*Ioan* 1, 33). Evangheliile remarcă figura ascetică a lui Ioan[41], ceea ce, împreună cu predica sa, va avea un puternic impact asupra oamenilor care vor veni să se boteze de către el.

Se vestește, în sfârșit, o lucrare a lui Dumnezeu în istorie, iar evreii acelor vremuri nu erau străini de mărturisirea păcatelor care făcea parte și din botezul lui Ioan, căci: „ieșeau la el tot ținutul Iudeii și toți cei din Ierusalim și se botezau de către el în râul Iordan, mărturisindu-și păcatele” (*Marcu* 1, 5). Astfel, procesul botezului practicat de Ioan cuprinde în actul său înnoirea și regenerarea vieții prin pocăință, fapt evidențiat și de forma sau ritualul său: cufundarea în apele Iordanului și ridicarea din ea sunt curățire și eliberare de mizeria trecutului și implicit simbolul morții și al învierii sau renașterii[42].

---

[40] Joachim GNILKA, *Das Matthäeus Evangelium*, I, Herders theologischer kommentar zum Neuen Testament 1/1, Freiburg-Basel-Wien, 1986, p. 68.

[41] Îmbrăcămintea și hrana pe care le folosea Ioan Botezătorul indică detașarea sa totală de lume și de oameni și în același timp dependența sa totală de purtarea de grijă a lui Dumnezeu (Gerhard MAIER, *Evanghelia după Matei*, vol. 1–2, Editura Lumina Lumii, 2000, p. 50).

[42] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret…*, p. 30. În ceea ce privește terminologia referitoare la βάπτισμα, βαπτίζειν – botez, a boteza – ea implică o acțiune sau rit de purificare prin afundare în apă (Pr. Ioan MIRCEA, *Dicționar al Noului*

Trebuie menționată aici și semnificația apei ca element cosmic precum și al râului Iordan, care a avut un rol deosebit atât în istoria lumii cât și în istoria biblică, fapt inițiat în imersiunea și ieșirea din apă și articulat mult mai târziu de teologia baptismală creștină [43].

Invitația la pocăință înainte de botez era adresată de către Ioan nu doar păcătoșilor sau prozeliților din societatea sau credința iudaică, ci tuturor acelora care voiau să facă parte din comunitatea celor ce așteptau Împărăția lui Dumnezeu. În acest sens, botezul lui Ioan poate fi considerat un „botez al pocăinței" (*Marcu* 1, 4), care presupune hotărârea fermă de schimbare adâncă și mărturisirea păcatelor, esențial pentru încadrarea cuiva în poporul credincios al lui Dumnezeu și a comunității adevăraților „fii ai lui Avraam" (*Matei* 3, 9; *Ioan* 8, 33; *Romani* 4, 12)[44], însă adevărata iertare a păcatelor va fi adusă de Botezul lui Hristos, fapt evidențiat și de Sfântul Teofilact al Bulgariei care zice: „Ioan propovăduia noroadelor «botezul pocăinței», adică mărturisirea păcatelor, iar botezul acesta le va ajuta lor spre «iertarea păcatelor», însă adevărata iertare se dădea prin Botezul lui Hristos. Căci cu adevărat botezul lui Ioan nu dădea iertarea păcatelor, ci spre iertarea păcatelor folosea și acestuia, adică îi gătea pe oameni ca să primească Botezul lui Hristos, care dă iertarea păcatelor"[45].

Testament, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995, p. 68).

[43] Apa este un element cosmic esențial vieții. Sfânta Scriptură ne prezintă apa primordială fecundată de Duhul Sfânt scoțând din sine primele forme de viață (cf. *Facere* 1, 2, 20). Dar în același timp și forța ucigătoare sau distrugătoare a adâncului nebulos al apelor (cf. Istoria potopului, *Facere* 7–8). Apa este de asemenea simbolul curățirii, regenerării. Referindu-ne la Iordan, de acest râu sunt legate nenumărate personaje și întâmplări din Sfânta Scriptură dintre care menționăm două care indică simbolul Botezului, și anume: trecerea Iordanului sub conducerea lui Iosua (*Iosua* 3) și vindecarea de lepră a lui Neeman Sirianul prin afundarea sa de șapte ori în râu (*IV Regi* 5) (Pr. Ioan BIZĂU, *Liturghie și teologie*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2009, p. 128; Gerhard MAIER, *Evanghelia după Matei...*, p. 21); A se vedea și Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-LEA, *Iisus din Nazaret…*, p. 30.

[44] Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus – de la iesle la mormântul gol*, trad. Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2011, p. 180.

[45] Sf. TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Luca*, Editura Sofia, București, 2007, p. 56.

În acest context, Mântuitorul Iisus Hristos vine din Nazaretul Galileii la Iordan ca să fie botezat de către Ioan. Este un eveniment major din istoria mântuirii prin care se oficializează recunoașterea publică și ridicarea lui Iisus la „rangul” Său mesianic, iar toți cei patru evangheliști descriu acest eveniment cu o grijă deosebită, într-un mod foarte revelator, plasându-l înainte de activitatea Sa publică. Deosebit de grăitoare este în acest sens și convergența care reiese din ambele tradiții, sinoptică și ioaneică, privitor la prezentarea și propunerea lui Iisus ca Singurul și „preaiubitul” Fiu al lui Dumnezeu (*Matei* 3, 17), care se face prin intermediul botezului și teofaniei[46]. Diferențele dintre relatările evanghelice sunt puține, toate marcând timpul arătării „Duhului în chip de porumbel” (*Matei* 3, 16) și al momentului exact de consfințire oficială a lui Iisus în misiunea Sa mesianică, însă evanghelistul Matei rămâne cel mai elocvent în descrierea și expunerea amănuntelor întregii scene (*Matei* 3, 13–17). El arată printre altele că Iisus vine și se supune Tatălui din propria-I voie și hotărâre, participând supus la cele omenești[47]. Noutatea constă în faptul că Iisus vine să fie botezat, amestecându-se cu masa cenușie a păcătoșilor care așteptau pe malurile Iordanului și se supune de bună voie botezului pocăinței practicat de Ioan, fără însă să aibă nevoie de acesta, El fiind fără de păcat (cf. *Ioan* 1, 13; *II Corinteni* 5, 21; *I Ioan* 3, 5).

Botezul lui Ioan era legat de mărturisirea păcatelor, botezul în sine includea o mărturisire a păcatelor și în cele din urmă încercarea de a lepăda o viață trăită greșit pentru a primi una nouă. În acest sens, Botezătorul recunoscând în Iisus pe Mesia, Îl oprea justificându-se: „Eu am trebuință să fiu botezat de Tine și Tu vii la mine?” (*Matei* 3, 14). Prin această expresie se indică deja necesitatea botezului creștin ca o condiție a mântuirii[48]. Iisus Hristos însă, invocă prin răspunsul Său împlinirea dreptății lui Dumnezeu: „Lasă acum, că

---

[46] Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus…*, p. 181.

[47] Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus…*, p. 181.

[48] Pr. Stelian TOFANĂ, *Introducere în studiul Noului Testament*, vol. II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002, p. 166.

așa se cuvine nouă să împlinim toată dreptatea” (*Matei* 3, 15). Această dreptate înseamnă fidelitatea radicală față de voința lui Dumnezeu care trebuie să se împlinească[49] sau „împlinirea poruncilor”[50], după cum arată Sfântul Ioan Gură de Aur. Mântuitorul Hristos anticipează, prin acest răspuns cuvântul Său din grădina Ghetsimani, arătând astfel, încă de la începutul lucrării Sale publice, că toată activitatea și misiunea Lui se axează în mod desăvârșit pe împlinirea voii Tatălui așa cum va și mărturisi cu altă ocazie: „M-am pogorât din cer, nu ca să fac voia mea, ci voia Celui ce M-a trimis pe Mine” (*Ioan* 6, 38). De aceea, Sfântul Apostol Luca, în Evanghelia sa, dă o atenție deosebită rugăciunii lui Iisus, prezentându-L de numeroase ori ca orant, aflat în dialog cu Tatăl și chiar primind Botezul rugându-Se (*Luca* 3, 21)[51], fapt ce exprimă comuniunea lui Iisus cu Tatăl[52]. Sfântul evanghelist Matei este cel mai elocvent în expunerea

---

[49] A se vedea *La Bible TOB: Traduction oecumenique de la Bible – l'Ancien et le Nouveau Testament,* Société biblique française & Editions du Cerf, Paris, 2004, nota X, p. 2311, precum și la Pr. Stelian Tofană care arată că răspunsul lui Iisus Hristos din *Matei* 3, 15 marchează trei adevăruri soteriologice: 1 – actul botezului intră în iconomia mântuirii; 2 – nevoia restabilirii raporturilor normale dintre creatură și Creator și 3 – nu era drept ca satana să triumfe asupra creaturii (Pr. Stelian TOFANĂ, *Introducere în studiul Noului Testament...*, p. 166).

[50] „Dreptatea este împlinirea poruncilor. Pentru că am împlinit toate celelalte porunci, spune Hristos, și a rămas numai aceasta, trebuie s-o adaug și pe aceasta. Am venit să dezleg blestemul, care stătea peste omenire prin călcarea legii. Se cuvine, dar, ca Eu să împlinesc toate și, scoțându-vă de sub osândă, să pun capăt legii. Se cuvine, dar, ca Eu să împlinesc toată legea, pentru că se cuvine să șterg blestemul scris în lege împotriva voastră. De aceea am și luat trup și am venit”. Dreptatea în epoca în care trăiește Iisus Hristos reprezintă răspunsul omului față de Tora, acceptarea în întregime a voinței lui Dumnezeu, purtarea „jugului Împărăției lui Dumnezeu”. Despre botezul lui Ioan, Legea nu dă nicio poruncă, dar Iisus Hristos, prin răspunsul Său, îl recunoaște ca aparținând voii neclintite a lui Dumnezeu. (Sf. IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Matei”, în *PSB*, vol. 23, trad., indicii și note Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994 p. 146; Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...*, p. 31).

[51] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...*, p. 32.

[52] În toate momentele însemnate din viața Sa, menționând cu precădere clipele de reculegere, Evanghelia Îl înfățișează pe Fiul rugându-Se cu smerenie Tatălui, cerând putere spre a-și împlini chemarea: Hristos se roagă în munte după înmulțirea pâinilor, se roagă pe Tabor în timp ce fața Sa strălucea, se roagă înainte de a-l învia pe Lazăr, se roagă la ultima Cină,

amănuntelor, arătând că Iisus se supune voii Tatălui și vine la botez din propria-I voie și hotărâre, participând supus la cele omenești, ca „să plinească toată dreptatea” (*Matei* 3, 13–15)[53].

Întreaga semnificație a Botezului Mântuitorului Iisus Hristos, El purtând „toată dreptatea” ni se va revela abia în taina Crucii, căci botezul nu înseamnă altceva decât acceptarea morții pentru păcatele omenirii, iar vocea de la Botezul Domnului – „Acesta este Fiul Meu cel iubit” (*Matei* 3, 17) – este o anticipare a Învierii. Pentru creștini acest fapt devine evident, întrucât Hristos a luat povara vinovăției întregii lumi pe umerii Săi și a coborât-o în apele Iordanului[54]. În acest sens, putem spune că ni se descoperă caracterul soteriologic al misiunii lui Hristos, fapt ce reiese din predicile Sale în care mereu face legătură între Cruce și Botez, vorbind adesea despre evenimentul viitor al jertfei Sale, ca despre un botez: „Nu știți ce cereți! Puteți să beți paharul pe care îl beau Eu sau să vă botezați cu botezul cu care Mă botez Eu? (*Marcu* 10, 38) sau: „cu botez am a Mă boteza, și câtă nerăbdare am până ce se va îndeplini” (*Luca* 12, 50). Astfel, El își începe activitatea cu anticiparea crucii, luând locul păcătoșilor[55].

Botezul creștin poate fi înțeles numai din această perspectivă, a morții și învierii în Hristos. Și teologia paulină a botezului prezintă actul în sine al Botezului Domnului ca o prefigurare și o tipologie a crucii Sale, dar și a botezului creștin ca participare la Crucea și Învierea Sa (*Romani* 6, 3–11). Botezul în apă săvârșit de Ioan este umplut de înțelesul Botezului întru viață și moarte al lui Iisus Hristos. Anticiparea morții pe cruce, petrecută în Botezul

---

încredințându-i pe ucenici Tatălui ceresc, se roagă în Grădina Ghetsimani, se roagă și pe cruce. Rugăciunea reprezintă armonia perfectă între cele două firi din Persoana Sa, legătura nemijlocită dintre natura umană și Dumnezeu Tatăl prin care se depășesc limitele înguste ale lumii create (Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii*, Editura Bizantină, București, 2004, p. 98).

[53] Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus…*, p. 181.

[54] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...*, p. 32.

[55] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...*, p. 32.

lui Iisus, și anticiparea Învierii, vestită de vocea din ceruri, devin anticipare a realității învierii noastre împreună cu El[56].

Caracterul soteriologic al Botezului lui Hristos este evidențiat și de mărturia lui Ioan Botezătorul din momentul arătării Domnului la râul Iordan: „Iată Mielul lui Dumnezeu, Cel ce ridică păcatul lumii” (*Ioan* 1, 29), imagine prefigurată încă din Vechiul Testament de mielul adus jertfă de către Avraam în locul fiului său Isaac (*Facere* 22) și de mielul pascal (*Ieșire* 12) vestit de proorocul Isaia care face asemănare între robul Domnului și „mielul adus spre junghiere” (*Isaia* 53, 7). Iisus Hristos este Mielul cel adevărat, Care ne recapitulează în Sine și merge spre moarte, ștergând păcatele întregii omeniri prin puterea răscumpărătoare a morții Sale pe cruce[57]. De aceea, El este „Paștele nostru, Care S-a jertfit pentru noi” (*I Corinteni* 5, 7) iar noi am fost răscumpărați cu „scumpul sânge al lui Hristos, ca al unui miel nevinovat și neprihănit” (*I Petru* 1, 19). Hristos, Mielul cel înjunghiat de la întemeierea lumii (cf. *I Petru* 1, 19–20), luând asupra Sa păcatele omenirii, din iubire și ascultare față de Tatăl, dar și din iubire față de noi, primește botezul, care se împlinește în Jertfa de pe cruce, eliberându-ne din robia păcatului și a morții și refăcând comuniunea noastră cu Dumnezeu.

Sfântul Apostol Pavel evidențiază faptul că Hristos, fără de păcat fiind, a luat firea umană făcându-Se asemenea nouă și totodată aducându-Se jertfă pentru păcat: „Căci pe El, Care n-a cunoscut păcatul, L-a făcut pentru noi păcat, ca să dobândim, întru El, dreptatea lui Dumnezeu” (*II Corinteni* 5, 21). Prin acceptarea acestui „ritual” al botezului, Hristos indică integrarea Lui în mulțimea păcătoșilor căci S-a făcut pe Sine păcat ca astfel să ne izbăvească pe toți[58]. În calitatea Sa de „Penitent suprem”, El ne mântuiește căci se substituie oamenilor din toate timpurile, așezându-Se tainic, de bunăvoie, în locul

---

[56] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...,* p. 32.

[57] Joachim JEREMIAS, *Amnos*, in *Theologisches Worterbuch zum Neuen Testament*, I, Kohlhammer, Stuttgart, 1966, p. 343.

[58] Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii*..., p. 98.

păcătoșilor[59]. Se îmbracă cu „goliciunea lui Adam” restituind omenirii veșmântul slavei și al nestricăciunii primordiale[60]. Prin Botez, Mântuitorul Hristos ia asupră-Și toată greutatea păcatelor omenirii pe care le afundă în apele Iordanului și Își asumă, în chip tainic și prefigurativ, moartea și coborârea la iad pentru păcatele omenirii, prevestind totodată și Învierea Sa[61].

Botezul lui Hristos reprezintă temelia regenerării naturii umane întinate de păcat prin care se surpă puterea celui rău, care îl ținea pe om înrobit[62]. Actul de smerenie, de supremă umilire a Fiului, întruchipat prin acceptarea Botezului pocăinței, însoțit cu rugăciunea, va avea darul de a deschide cerurile și să reverse izvoarele harului în creație[63], prin pogorârea semnului eshatologic, revelator al Teofaniei – pogorârea Duhului Sfânt peste Iisus în chip de porumbel: „Iar botezându-se Iisus, când ieșea din apă, îndată cerurile s-au deschis și Duhul lui Dumnezeu s-a văzut pogorându-se ca un porumbel și venind peste El” (*Matei* 3, 16; *Marcu* 1, 10)[64], și tot atunci s-a auzit un glas din ceruri zicând: „Acesta este Fiul Meu cel iubit întru Care am binevoit” (*Matei* 3, 17).

Pogorârea Duhului peste Iisus la Iordan are caracterul unei epifanii, fiind revelarea dumnezeirii Sale[65], căci Mântuitorul Își revelează conștiința Sa mesianică de a fi umplut de Duh Sfânt, pentru a anunța Vestea cea Bună[66].

---

[59] Benedict GHIUȘ, *Taina Răscumpărării…*, p. 92.

[60] În majoritatea icoaneilor bizantine ale Botezului Domnului, Mântuitorul Iisus Hristos este reprezentat gol, chiar fără acoperământul de pe coapse (Paul EVDOKIMOV, *Arta icoanei – o teologie a frumuseții*, trad. Grigore Moga și Petru Moga, Editura Meridiane, 1993, p. 250; Leonid USPENSKY, Vladimir LOSSKY, *Călăuziri în lumea icoanei*, trad. Anca Popescu, Editura Sophia, București, 2003, p. 179).

[61] Biserica Ortodoxă în Liturghia și în icoana praznicului Botezului Domnului surprinde foarte bine legătura dintre Botezul lui Iisus și Taina Crucii și a Învierii Sale. Structura și conținutul slujbei sunt construite pe modelul celor din Săptămâna Patimilor. De asemenea, și alte cântări precum și icoana scot în evidență dimensiunea pascală a evenimentului. (A se vedea *Mineiul lunii lui Ianuarie*, Tipografia bisericească din Sfânta Mânăstire Cernica, 1926).

[62] Natalia Manoilescu-Dinu, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 99.

[63] Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 103.

[64] Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus…*, p. 181.

[65] Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 102.

[66] Pr. Boris BOBRINSKOY, *Taina Bisericii*, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2004, p. 40.

La Iordan Se revelează de fapt Sfânta Treime, iar Iisus Hristos, peste care vine Duhul în chip de porumbel și se odihnește peste El, este adeverit ca Fiu al lui Dumnezeu: „Și eu nu-L cunoșteam pe El, dar Cel ce m-a trimis să botez cu apă, Acela mi-a zis. Peste Care vei vedea Duhul coborându-Se și rămânând peste El, Acela este Cel ce botează cu Duh Sfânt. Și eu am văzut și am mărturisit că Acesta este Fiul lui Dumnezeu" (*Ioan* 1, 33–34). Acest fapt are o însemnătate aparte pentru întreaga teologie, fiind singura teofanie din Noul Testament în care apar cele trei Persoane ale Sfintei Treimi împreună și totuși separate. Taina cea de nepătruns a Sfintei Treimi se dezvăluie pentru prima dată muritorilor, deschidere a cerurilor și arătare unică, îndreptățită de momentul solemn al consacrării misiunii Fiului și al întemeierii Împărăției harului[67]. Prezența Duhului „în chip de porumbel" certifică acest adevăr și prevestește începutul noii epoci eshatologice a Sfântului Duh (*Ioil* 3, 1–2; *Faptele Apostolilor* 2, 28–32)[68], căci „precum în vremea lui Noe porumbița a vestit încetarea potopului (*Facere* 8, 8–11) aducând mlădiță de măslin, așa și aici, Duhul Sfânt arată iertarea păcatelor. Acolo mlădița, aici mila lui Dumnezeu"[69].

Revelarea Sfintei Treimi cu ocazia botezării lui Iisus în apele Iordanului și totodată adeverirea Lui ca Fiu al lui Dumnezeu vor reprezenta centrul misiunii Sale, misiune ce va fi axată pe revelarea și transmiterea vieții de iubire și comuniune a Sfintei Treimi și pe atragerea oamenilor în aceasta. De

---

[67] Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 102.

[68] Sfântul Ioan Gură de Aur evidențiază faptul că nu era în puterea lui Ioan a da Duhul și că această lucrare a Duhului s-a săvârșit ca să-L facă pe Hristos cunoscut, căci „Hristos nu avea nevoie de botez, nici de cel al lui Ioan, nici de vreun altul, ci mai degrabă botezul avea nevoie de puterea lui Hristos. Ceea ce îi lipsea acelui botez era fundamentul tuturor lucrurilor bune, și anume ca cel botezat să se învrednicească de venirea Duhului. Deci ceea ce a adus El în plus atunci când a venit, a fost acest mare dar al Duhului" (Sf. IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Evanghelia după Ioan", vol I, în *PSB*, vol. 15, Editura Basilica, București, 2016, p. 170).

[69] Sf. TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei*, ediție îngrijită de R. P. Sineanu și L. S. Desartovici, ediția a 2-a, Editura Sophia, București, 2007, p. 168.

aceea, Hristos încă de la începutul activității Sale publice se impune ca Persoană dumnezeiască și omenească în același timp, în vederea mântuirii lumii[70]. El este în acest sens și lumina celor din întuneric (cf. *Matei* 4, 16), deoarece dezvăluie în fața oamenilor întreg adevărul despre Dumnezeu – Sfânta Treime dar și despre Taina Persoanei Sale. Botezul Său a fost numit de către Sfinții Părinți nu numai Teofanie, Epifanie sau Arătare (a Preasfintei Treimi și a lui Iisus Hristos Însuși care iese din anonimat și Se arată lumii, nu numai ca om ci și ca Dumnezeu, adeverit de glasul Tatălui), ci și „Praznicul luminilor”[71], deoarece aduce lumii lumina cunoașterii lui Dumnezeu. Prin Hristos, voia lui Dumnezeu din cer se împlinește pe pământ, căci glasul Tatălui din ceruri depune mărturie despre El numindu-L „Fiu iubit” (*Matei* 3, 17), întru care a binevoit mântuirea lumii, ridicând pe frații Săi întru umanitate la demnitatea de fii ai lui Dumnezeu, de „fii întru Fiul” sau „fii mult iubiți întru Fiul preaiubit”[72].

Pogorârea Duhului Sfânt asupra lui Iisus Hristos, cu care se încheie episodul botezului Său, are mai multe semnificații pentru viitoarea Sa misiune. În primul rând, prezența și asistarea Duhului Sfânt în iconomia Fiului indică faptul că Sfânta Treime însăși este implicată în misiunea Lui și astfel întreaga iconomie a mântuirii are un caracter trinitar și o dimensiune hristologică[73]. Apoi, venirea Duhului Sfânt în chip de porumbel, în analogie cu porumbelul care a vestit sfârșitul potopului de pe vremea lui Noe (*Facere* 8, 11), arată că misiunea lui Iisus Hristos va fi aceea de a restabili pacea oamenilor, între ei

---

[70] Pr. Dumitru STĂNILOAE, *Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos*, Editura Centrului Mitropolitan Sibiu, 1991, p. 22.

[71] Sf. GRIGORIE TEOLOGUL, *Cuvântarea a 39-a* (la Sfintele Lumini), *Oratio* XXXIX, PG 36, col. 336; A se vedea și în traducere românească: Sf. GRIGORIE TEOLOGUL, *Cuvântul al 39-lea la Sfânta Lumină (Bobotează)*, Colecția Credința Ortodoxă, trad. Nicușor Deciu, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012, p. 9.

[72] Paul EVDOCHIMOV, *Arta icoanei*..., p. 245.

[73] Pr. Ion BRIA, „Dimensiunea hristologică a iconomiei mântuirii”, *Ortodoxia*, nr. 2/1983, p. 237.

și cu Dumnezeu (cf. *Luca* 2, 14), prin iertarea păcatelor și milostivirea lui Dumnezeu.

Dar coborârea Duhului Sfânt reprezintă și consacrarea lui Iisus Hristos pentru misiunea care începe. El este Mesia – Unsul lui Dumnezeu, peste care odihnește „Duhul lui Dumnezeu" (*Isaia* 11, 1–3). Acest adevăr îl va confirma Mântuitorul peste puțin timp după Botezul Său, în sinagoga din Nazaret, unde va tâlcui profeția din Isaia, aplicând-o la propria Sa persoană și misiune: „Duhul Domnului este peste Mine, pentru care M-a uns să binevestesc săracilor; M-a trimis să vindec pe cei zdrobiți cu inima; să propovăduiesc robilor dezrobirea și celor orbi vederea; să slobozesc pe cei apăsați și să vestesc anul plăcut Domnului" (*Luca* 4, 18–19; cf. *Isaia* 61, 1–3). Din această perspectivă, Paul Evdokimov numește Botezul lui Iisus Hristos „Cincizecimea Sa personală"[74]. Prin venirea Duhului Sfânt asupra Lui, El este arătat în lume ca Mesia cel așteptat de veacuri și este investit cu cele trei slujiri ale misiunii Sale – de împărat, de preot și de învățător[75]. Profetul Isaia vede și El în Mesia un învățător al legii Domnului: „Iată Sluga Mea pe Care o sprijin, Alesul Meu, întru Care binevoiește sufletul Meu. Pus-am peste El Duhul Meu și El va propovădui popoarelor legea Mea" (*Isaia* 42, 1–4). În această profeție Mesia este numit „slugă", pe care Domnul Îl sprijină în realizarea misiunii Sale, sluga Domnului care are misiunea de învățător, „evanghelizator al săracilor"[76], și care vestește o epocă de eliberare din robia suferinței. Misiunea profetică a lui Mesia este o ungere specială din partea Domnului, iar Mântuitorul Hristos dă și El acestui text o interpretare individuală concretă, identificându-Se cu sluga din Isaia, arătând și de această dată că aceste cuvinte se referă la El și se împlinesc în Persoana Sa (cf. *Matei* 12, 18).

Se vede clar din cele expuse că în Persoana lui Iisus Hristos s-au împlinit profețiile Vechiului Testament și El Însuși este Profet și Învățător în care

---

[74] P. EVDOKIMOV, *Arta icoanei...*, p. 247.

[75] Joseph RATZINGER. Papa BENEDICT al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...*, p. 57.

[76] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Εἰς τὸν Ἠσαιαν*, PG 24, col. 497.

culminează întreaga profeție și învățătură, căci prin misiunea Sa, El a adus Revelația deplină în cuvinte și acte, prin care a și mântuit lumea. De aceea, aluzia la *Isaia* 42, 1 este deosebit de importantă, căci este vorba despre același Rob al lui Dumnezeu ca și în *Isaia* 53, adică despre Mesia care trebuie să-Și dea viața ca jertfă pentru păcat. Recunoaștem aici esența afirmației divine de la botez: Iisus este în același timp Fiul și Robul lui Dumnezeu. El este în același timp Împăratul mesianic care va judeca popoarele ca Judecător eshatologic și Robul umil al lui Dumnezeu, care suferă ca un miel nevinovat și care, prin Sângele Său răscumpărător, îi mântuiește pe cei credincioși. Ambele ipostaze, Mântuitor și Judecător, au fost menționate deja de Ioan Botezătorul (*Matei* 3, 11–12), iar promisiunile profetice (*Psalmul* 2, *Isaia* 42–53) devin acum realitate în Persoana lui Hristos. Pentru El este clar că trebuie să moară pentru ispășirea păcatelor, iar Botezul este de-a dreptul preluarea acestei misiuni pentru moartea ispășitoare[77].

Această trăsătură dominantă a Împărăției și anume prezența Sfântului Duh, confirmată prin biruința asupra forțelor întunericului, reprezintă cele două condiții esențiale care par să facă posibil începutul instaurării acestei Împărății și care sunt menționate chiar de către Mântuitorul în diferite momente ale propovăduirii Sale: „Iar dacă Eu cu Duhul lui Dumnezeu scot pe demoni, iată a ajuns la voi Împărăția lui Dumnezeu” (*Matei* 12, 28). În acest sens, putem spune că prin cufundarea Sa în apele Iordanului, Mântuitorul a curățit creația întinată în urma căderii omului și totodată zdruncină puterea diavolului și clatină împărăția întunericului prin deschiderea izvoarelor harului[78]. Sfântul Duh Se coboară „de sus” în „chip de porumbel” și dă o misiune și o împuternicire specială lui Iisus, întărindu-L cu puterea și înțelepciunea Lui: „Și a văzut pe Duhul lui Dumnezeu pogorându-Se în chip de porumbel și venind

---

77 Gerhard MAIER, *Evanghelia după Matei…*, pp. 62–63.

78 Natalia MANOILESCU-DINU, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 104.

peste El” (*Matei* 3, 16). Se împlinesc aici profețiile mesianice, conform cărora Duhul lui Dumnezeu Se va odihni peste Mesia (*Isaia* 11, 2; 42, 1)[79].

Botezul lui Hristos deschide o etapă aflată sub semnul și pecetea Sfântului Duh, prezența Acestuia fiind temeiul ontologic al Împărăției iar primirea Lui condiția esențială pentru intrarea în Împărăție, fapt evidențiat de către Însuși Mântuitorul Hristos în convorbirea cu Nicodim: „Adevărat, adevărat zic ție: De nu se va naște cineva din apă și din Duh, nu va putea să intre în Împărăția lui Dumnezeu” (*Ioan* 3, 5). Coborârea Duhului de la Botez reprezintă așadar consacrarea vizibilă a Dumnezeului întrupat și semnul că Împărăția, pregătită pentru cei aleși încă de la întemeierea lumii (*Matei* 25, 34), înceta de a mai fi

---

[79] Gerhard MAIER, *Evanghelia după Matei*…, p. 62. Este vorba așadar despre o pogorâre istorică și reală a Duhului, iar din acest punct de vedere toți cei patru evangheliști sunt clari, în sensul că Duhul Se pogoară de sus ca un porumbel. Expresiile „ca și un porumbel” (*Matei* 3, 17) sau „ca un porumbel” (*Marcu* 1, 10; *Luca* 3, 22; *Ioan* 1, 32) arată atât faptul că avem de a face cu un eveniment real și nu unul imaginar, fantastic, precum și faptul că „porumbelul” aparține limbajului „simbolic biblic” iar nu lumii fenomenelor (Cf. Gheorghios PATRONOS, *Parcursul istoric al lui Iisus…*, p. 185). În ceea ce privește expresia „în chip de porumbel”, trebuie să amintim faptul că este vorba doar despre o comparație și că nici unul din evangheliști nu specifică faptul că ar fi vorba despre un porumbel adevărat din lumea animală, ci ceea ce se coboară peste capul lui Iisus vine în „chip de porumbel”, adică seamănă cu un porumbel. Duhul Sfânt este comparat cu un porumbel, deoarece iudaismul compara plutirea Duhului pe deasupra apelor (*Facere* 1, 2) cu un porumbel, iar Dumnezeu folosește această comparație cunoscută pentru a arăta lui Iisus și lui Ioan Botezătorul că este vorba despre o realitate obiectivă. Prin faptul că Tatăl i-a dat Duhului acest trup, El dă certitudinea lui Iisus și lui Ioan că este vorba despre Același Duh Sfânt care „Se purta pe deasupra apelor” (*Facere* 1, 2), la care se mai adaugă amintirea porumbelului lui Noe, privit ca „mesager al vieții” (*Facere* 8, 8). Acest fapt a slujit așadar pentru certitudine iar faptul că S-a „coborât peste El” înseamnă „echiparea” veșnică cu Duhul Sfânt mesianic (Gerhard MAIER, *Evanghelia după Luca*…, pp. 141–142). Toate acestea s-au întâmplat, conform pasajelor sinoptice, imediat după botezul lui Iisus. Sfântul Ioan Gură de Aur relatează faptul că această lucrare a Duhului s-a făcut ca să-L arate pe Hristos, să-L facă cunoscut, căci „Hristos nu avea nevoie de botez, nici de cel al lui Ioan, nici de vreun altul, ci mai degrabă botezul avea nevoie de puterea lui Hristos. Ceea ce îi lipsea acelui botez era fundamentul tuturor lucrurilor bune, și anume ca cel botezat să se învrednicească de venirea Duhului. Deci, ceea ce a adus El în plus atunci când a venit a fost acest dar al Duhului” (Sf. IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Evanghelia după Ioan”, vol. I, în *PSB* 15, Editura Basilica, București, 2016, p. 170).

o simplă virtualitate[80]. Prezența Sa precum și a celorlalte Persoane ale Sfintei Treimi la râul Iordan sunt începutul restaurării și sfințirii creației, care se va desăvârși prin misiunea Bisericii, desăvârşindu-se peste veacuri, „până ce Dumnezeu va fi totul întru toate” (*I Corinteni* 15, 28). Iar imnografia acestei perioade exprimând aceste adevăruri ne spune că pe malul Iordanului s-a făcut începutul regenerării omului; acolo vechiul Adam a fost îngropat, iar Hristos ieșind din ape a ridicat odată cu Sine lumea[81].

Imaginea cerurilor deschise deasupra lui Hristos, comuniunea Sa de voință cu Tatăl și proclamarea din partea lui Dumnezeu-Tatăl a misiunii lui Hristos, conturează deja misterul Dumnezeului trinitar care ni Se va revela în toată profunzimea Sa pe tot parcursul drumului lui Iisus Hristos, culminând cu trimiterea, după Înviere, a ucenicilor Săi în întreaga lume: „Drept aceea, mergând, învățați toate neamurile, botezându-le în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, învățându-le să păzească toate câte v-am poruncit vouă” (*Matei* 28, 19). Acest Botez administrat de ucenici în toată lumea, de atunci până astăzi, este intrarea în Botezul lui Iisus, în realitatea pe care El a anticipat-o[82].

I.2. Apariția Praznicului Botezului Domnului și Dezvoltarea sa Istorică în Răsăritul și Apusul Creștin

I.2.1. Denumirile praznicului și sensul acestora: abordare lexico-semantică

Evenimentul descris de Sfintele Evanghelii referitor la Botezul Domnului în apele Iordanului de către Ioan, așa cum a fost prezentat în capitolul anterior, a devenit una dintre principalele sărbători creștine. În Biserica Ortodoxă, Botezul

[80] Natalia Manoilescu-Dinu, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii...*, p. 105.

[81] A se vedea Rugăciunea de la Sfințirea cea Mare a apei în *Mineiul pe Ianuarie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2010, p. 143.

[82] Joseph Ratzinger. Papa Benedict al XVI-lea, *Iisus din Nazaret...,* p. 32.

CONCLUZII

Între marile sărbători creştine din cursul anului liturgic, prin care Biserica realizează recapitularea omului și a creației cosmice în tainele iconomiei mântuirii și îndumnezeirii făpturii, realizate de Fiul și Cuvântul întrupat al Tatălui și actualizate în Biserică de Duhul Sfânt, un loc aparte îl ocupă praznicul Epifaniei sau Botezului Domnului. Astfel, această sărbătoare este un moment din crugul anului în care ne facem părtași planului de mântuire a omului și a lumii de către Dumnezeu. Cercetarea de față arată clar că și prin ritualul și imnografia acestei prăznuiri, Biserica realizează o mistică liturgică și sacramentală, desfășurarea liturgică a sărbătorii prezentându-se ca o metodă duhovnicească de aprofundare și trăire a tainelor credinței și a sfințirii sau participării creației la viața lui Dumnezeu sau, potrivit expresiei Sfântului Apostol Petru, „părtășie la firea cea dumnezeiască" (*II Petru* 1, 4). În acest sens, lucrarea se dorește a fi un exercițiu de hermeneutică liturgică, care să pună în valoare toată bogăția teologică și mistică a sărbătorii Epifaniei. Deși au existat mai multe studii pe această temă, valorificând conținutul acestora, prezenta lucrare vine să ofere o perspectivă completă asupra temei propuse, deschizând noi orizonturi de cercetare, bineînțeles, rămânând și încadrându-se în aria tematică a disciplinei *Muzică bisericească și ritual.*

Una dintre ideile pe care am dorit să o subliniez a fost cea cea legată de structura logică a ritualului, de capacitatea geniului bizantin de a transmite un mesaj teologic fundamental prin intermerdiul structurii, formelor și a simbolurilor liturgice. Iar acest mesaj este tocmai ceea ce am arătat și în paragraful anterior, că prin intermediul ritualului suntem recapitulați în tainele iconomiei dumnezeiești. Cheia înțelegerii structurii Epifaniei din această perspectivă este însă praznicul pascal – sărbătoarea prin excelență a Bisericii, «sărbătoare a sărbătorilor, împărătească și doamnă» a praznicelor. Întreaga desfășurare a

praznicului Botezului Domnului are un accentuat caracter pascal, evidențiat și de dimensiunea baptismală, având în vedere faptul că în vechime și la această sărbătoare se săvârșeau botezurile catehumenilor. De aceea, ea se mai numește și sărbătoarea Luminilor, adică a sensului, Botezul luminându-l pe om cu adevărata cunoaştere a lui Dumnezeu ca Ființă unică, întreit în Persoane sau Sfântă Treime, care este baza mântuirii și îndumnezeirii creației, deci a umplerii existenței create de un sens veșnic. La Epifanie sau Teofanie noi prăznuim Revelarea lui Dumnezeu ca Treime de Persoane.

Lucrarea este și un exercițiu de decantare a temelor teologice pe care le dezvoltă imnografia atât de bogată a praznicului Bobotezei, alcătuite de reprezentanții cei mai de seamă ai imnografiei Răsăritului ortodox. Imnografii ortodocși erau teologi prin excelență. Mari trăitori, cu viață sfântă, vorbitori în taină cu Dumnezeu prin rugăciune, alăute ale Duhului, au transmis prin intermediul poeziei creștine, rodul contemplației lor, marile taine ale credinței și doctrinei creștine sub formă doxologică. Sintetizarea acestor teme este binevenită pentru a oferi o bază teologiei dogmatice, dar și pentru cei care doresc să aprofundeze și să înțeleagă mai bine învățătura ortodoxă prin intermediul imnelor creștine. Acest tezaur liturgic este accesibil tuturor creștinilor prin celebrare și cântare bisericească. Toți creștinii care participă la sărbătoarea Epifaniei sau primesc în casele lor pe preoții care vin să-i binecuvinteze cu apa sfințită la Bobotează, sunt familiarizați cel puțin cu Troparul praznicului cântat de nenumărate ori. Succinta analiză muzicală pe care o propune lucrarea de față a avut ca scop să arate faptul că teologia doxologică a imnografiei se exprimă prin muzică. Putem vorbi în acest sens chiar de o *teologie a muzicii*.

Ca o concluzie finală, se poate afirma că e necesar să se cultive sau să se propună și prin lucrări științifice astfel de teme, precum cea abordată în cercetarea de față, mai ales dacă acest demers va susține îmbunătățirea misiunii pastorale, sacramentale și mistagogic-liturgice a Bisericii.

BIBLIOGRAFIE

Ediții ale Sfintei Scripturi

1. *Biblia adecă dumnezeiasca Scriptură a Legii cei Vechi și Noui după originalul celor șaptezeci și doi de tâlcuitori din Alexandria*. vol. 2, Tipărită cu binecuvântare PS Andrei Șaguna, episcop al Bisericii Ortodoxe din Sibiu, Tipografia Episcopiei Ardealului, Sibiu, 1856–58.
2. *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, această ediție văzând acum, din nou lumina tiparului cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
3. *Biblia adică Dumnezeeasca Scriptură a Legii Vechi și a celei Nouă*. Tipărită în zilele Majestății Sale Carol I, regele României. Ediția Sfântului Sinod (ediție anastatică după original), Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914.
4. *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, Fundația pentru literatură și artă *Regele Carol II*, București, 1936.
5. *Biblia Sacra*. Iuxta Vulgatam Versionem. 2 vol. Stuttgart: Württembergische Bibelanstald, 1975.
6. *Biblia sau Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao – 1795*. Ediție jubiliară, Roma: Tipografia Vaticana, 2001.
7. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.
8. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
9. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1975.
10. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune diortosită după Septuaginta, redactată, adnotată și tipărită de † Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2009.
11. *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustinian – Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1968.

12. ELLIGER, Karl et Wilhelm RUDOLPH, eds. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Quae antea cooperantibus A. Alt, O. EISSFELDT, P. KAHLE ediderat R. KITTEL. Editio funditus renovata, adjuvantibus H. BARDTKE ... [et al.] cooperantibus H. P. RÜGER et J. ZIEGLER ediderunt K. ELLIGER et W. RUDOLPH; textum Masoreticum curavit H. P. RÜGER, Masoram elaboravit G. E. WEIL. Editio tertia emendata opera W. RUDOLPH et H. P. RÜGER, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1987.
13. *La Bible TOB: Traduction oecumenique de la Bible – l'Ancien et le Nouveau Testament,* Société biblique française & Editions du Cerf, Paris, 2004.
14. *Novum Testamentum Graece* (Nestlé-Aland). NA27. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993.
15. *Septuaginta*. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Edidit Alfred RAHLFS. Editio minor, duo volumina in uno. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.
16. *The Greek New Testament*, Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, Fourth revised edition, Stuttgart.
17. *The Niv Study Bible*, New International Version, Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1985.

Cărți de Cult și Izvoare Liturgice

18. *Apostol*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2014.
19. ARRANZ, Miguel, *Le Typicon du Monastere du Saint-Sauveur a Messine. Codex Messinensis Gr. 115, A.D. 1131. Introduction, texte critique et notes* (OCA 185), PIO, Roma, 1969.
20. *Catavasier sau Octoihul Mic*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea †PF DANIEL, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012.
21. *Catavasier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
22. *Cântările Sfintei Liturghii și Podobiile celor opt glasuri*, Editura Episcopiei Argeșului și Muscelului, Curtea de Argeș, 1996.
23. *Ceaslov*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea †PF DANIEL, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2014.
24. DMITRIEVSKI, A., ***ОПИСАНИЕ ЛИТУРГИЧЕСКИХ РУКОПИСЕЙ ХРАНЯЩИХСЯ В БИБЛИОТЕКАХ ПРАВОСЛАВНОГО ВОСТОКА***, I, Kiev 1895.
25. *Liturghia Orelor după Ritul Roman*, vol. I, II, III, IV, V, Editura Sapientia, Iași, 2011.
26. *Liturghier*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea †PF DANIEL, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012.

27. MATEOS, Juan, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle*, OCA 165, Roma, 1962.
28. *Mineiul lunii lui Ianuarie*, Tipografia bisericească din Sfânta Mânăstire Cernica, 1926.
29. *Mineiul pe Decembrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
30. *Mineiul pe Ianuarie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
31. *Mineiul pe Ianuarie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
32. *Molitfelnic*, tipărit cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea †PF DANIEL, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.
33. *Psaltirea bogată*, Tipografia Diecezană, Sibiu, 1860.
34. *Psaltirea*, Editura Cartea Ortodoxă, 2004.
35. *Psaltirea*, publicată cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea †PF DANIEL, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2016.
36. Pseudo-Codinus, *De officiis*; PG 157, coll. 64–66; col. 82; coll. 88–90.
37. SFÂNTUL SAVA CEL SFINȚIT, *Tipicon Slavon*, 1896 – foaia 169 r-v.
38. SFÂNTUL SAVA CEL SFINȚIT, *Tipicon*, Editura Bucovina Istorică, Suceava, 2002.
39. SFÂNTUL SAVA CEL SFINȚIT, *Tipicon*, Iași, 1816.
40. SFÂNTUL SAVA CEL SFINȚIT, *Tipicon*, Iași, 2002.
41. *Slujba Învierii*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2002.
42. TARCHNISCHVILI, Michel, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jérusalem* (CSCO 204, scr. iber. 13), Louvain, 1960.
43. TARCHNISCHVILI, Michel, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jérusalem* (CSCO 188, scr. iber. 9), Louvain, 1959.
44. TARCHNISCHVILI, Michel, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jérusalem* (CSCO 189, scr. iber. 10), Louvain, 1959.
45. *Templomi Utasitas az 1914 évre*, Debreczen, Thaisz Arthur Könyvnyomdája, 1913.
46. *Tipic Bisericesc*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1976.
47. *Triodul*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.
48. *Triodul*, Tiparnița Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1949.
49. *Triodul*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1930.
50. *Μηναίον τοῦ Ἰανουαρίου*, Apostoliki Diakonia, Atena, 2009.

51. *БОГОСЛѸЖЕБНЫЕ ѸКАЗАНІЯ*, ianuarie, http://www.patriarchia.ru/bu/
52. *МИНІ́Я МѢ́СѦЦЪ ȈАННѸА́РІЙ*, Tipografia Lavrei Peşterilor, Kiev, 1993.
53. *Настольная книга для священнослѹжителей*, том. 1, издание второе, Издательский отдел Мовсковскаго Патриархата, 1992.
54. *Следованная Псалтырь*, vol. I, Moscova, 1983.
55. *ТРЇѠ́ДЬ ПО́СТНАѦ*, Tipografia Patriarhiei Moscovei, Moscova, 1992.

Opere Patristice

56. ****Constituțiile Apostolice*, V, 13, în Diac. Ioan I. Ică Jr., „Canonul Ortodoxiei I. Canonul Apostolic al primelor secole", vol. I, Editura Deisis, 2008.
57. ****Constituțiile Sfinților Apostoli prin Clement*, IV, 22, în Diac. Ioan I. Ică jr., „Canonul Ortodoxiei. I. Canonul Apostolic al primelor secole", Editura Deisis, Sibiu, 2008.
58. ****Didahia*, VII, I-IV, „Scrierile Părinților Apostolici", în *PSB*, vol. I, traducere de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
59. ****Învățătură a celor doisprezece Apostoli*, în „PSB", vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
60. AGHIORITUL, Nicodim, *Războiul nevăzut*, Editura Bunavestire, 1996.
61. ASTÈRE, *Oratio* IV, PG 40, col. 217 C 8 – D 4.
62. ASTÈRE, *Oratio* VIII, PG 40, col. 292 A 8–9; col. 280 B 14–15.
63. CUV. EFTIMIE ZIGABENUL, SFÂNTUL NICODIM AGHIORITUL, *Psaltirea în tâlcuirile Sfinților Părinți*, vol. II, traducere de Ștefan Voronca, Editura Egumenița, [2005].
64. CUV. EFTIMIE ZIGABENUL, SFÂNTUL NICODIM AGHIORITUL, *Psaltirea în tâlcuirea Sfinților Părinți*, Editura Cartea Ortodoxă, Egumenița, [f.a.].
65. EGERIA, *Pelerinaj în locuri sfinte – ediție bilingvă*, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2009.
66. EPHRAIM'S, Saint, *Commentary of Tatian's*, *Diatessaron Journal of Semitic Studies*, 2, trad. Chester Beatty Siriac, MS, 709, introd. și note Carmel McCarthy Cary, NC, Oxford University Press, 1993.
67. EUSEBIU DE CEZAREEA, „Scrieri. Partea a doua. Viața lui Constantin cel Mare", în *PSB*, vol. 14, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
68. EUSEBIU DE CEZAREEA, *De laudibus Constantini*, IX, 17, PG, col. 1369 C;
69. EUSEBIU DE CEZAREEA, *Εἰς τὸν Ἠσαιαν*, PG, 24, col. 497.

70. EVAGRIE PONTICUL, „Cuvânt despre rugăciune”, 60, în *Filocalia*, vol. I, traducere de Dumitru Stăniloae, București, 2008.
71. FERICITUL AUGUSTIN, „Predici la marile sărbători”, vol. I, în *PSB*, vol. 13, serie nouă, Editura Basilica, București, 2014.
72. SFÂNTUL EFREM SIRUL, *Imne*, 29, 39.
73. SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, „Catehetical Lectures, The Second Oratio on Estern”, in *The Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Second series, vol. VII, trad. Edwin Hamilton Gifford, D.D., ed. Philip SCHAFF, D.D., LL.D, și Henry WACE, D.D., Grand Rapids, MI, Wm. B. Erdmans Pub. Co., aug., 1974, reed..
74. SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Cateheze*, traducere de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române București, 2003.
75. SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Comentar la Sfânta Evanghelie de la Luca*, Editura Pelerinul Român, Oradea, 1998.
76. SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, PG 33, 441 B.
77. SFÂNTUL EFREM SIRIANUL, *Imnele Nașterii și Arătării Domnului*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2010.
78. SFÂNTUL EPIFANIE AL SALAMINEI, PG 49, col. 366.
79. SFÂNTUL GRIGORE DE NYSSA, „La ziua Luminilor”, în *Omilii la Praznice Împă-rătești*, traducere de Ierom. Agapie Corbu, Editura Sfântul Nectarie, Arad, 2010.
80. SFÂNTUL GRIGORE DE NYSSA, „La ziua Nașterii lui Hristos”, în *Omilii la Praznice Împărătești*, traducere de Ierom. Agapie Corbu, Editura Sfântul Nectarie, Arad, 2010.
81. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Cuvântări teologice* (XXVIII), PG 36, col. 48–9.
82. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Oratio*, XL, 24; PG 36. col. 392A.
83. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Oratio*, XL, 3, PG 36, col. 361 B 3–6.
84. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Oratio*, XXXVIII, 3, PG 36, col. 313 C 4–7.
85. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, *Oratio*, XXXVIII, 3, PG 36, col. 313 C 5–15.
86. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *Dogmatic Treatises. On the Baptism of Christ*, în P. SCHAFF, H. WACE (eds.), trad. W. MOORE, și H.A. WILSON, *The Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria II, vol. V, Wm. B. Eerdmans Pub. Co., Grand Rapids, M.I.
87. SFÂNTUL GRIGORIE TEOLOGUL, *Cuvântarea a 39-a* (la Sfintele Lumini), *Oratio* XXXIX, PG 36, col. 336.
88. SFÂNTUL GRIGORIE TEOLOGUL, *Cuvântul al 39-lea la Sfânta Lumină (Bobotează)*, Colecția Credința Ortodoxă, traducere de Nicușor Deciu, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012.
89. SFÂNTUL IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române București, 2005.

90. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Evanghelia după Ioan”, vol I, în *PSB*, vol. 15, Editura Basilica, București, 2016.
91. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Facere”, I, în *PSB*, vol. 21, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române București, 1987.
92. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, „Omilii la Matei”, în *PSB*, vol. 23, Scrieri – partea a treia, traducere de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
93. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Cateheze baptismale*, traducere de Pr. Marcel Hancheș, Editura Oastea Domnului, Sibiu, 2003.
94. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Comentariu la Faptele Apostolilor*, Omilia 26, 3–4, vol. I, trad. Ierom. Lavrentie Carp, Editura Doxologia, Iași, 2016.
95. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilia* I Cor. 40; PG. 61, 34B.
96. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la Psalmi*, traducere de Laura Enache, Editura Doxologia, Iași, 2011.
97. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, PG 61, 34 B.
98. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Predici la Sărbători Împărătești și Cuvântări de laudă la sfinți*, traducere de D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.
99. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Predici la sărbătorile împărătești și Cuvântări de laudă la sfinți*, traducere D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2006.
100. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Tâlcuiri la Epistola a doua către Timotei, Epistola către Tit, Epistola către Filimon ale Sfântului Apostol Pavel*, Editura Nemira, București, 2005.
101. SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Adversus*, cartea a V-a, cap. 21, 1.
102. SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, „Dialogul cu iudeul Trifon” în *PSB*, vol. 2, traducere de Pr. T. Bodogae, Pr. Olimp Căciulă, Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980.
103. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, „Răspunsuri către Talasie”, 47, 8, în *Filocalia*, vol. III, traducere de Pr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2009.
104. SFÂNTUL NICOLAE CABASILA, *Despre viața în Hristos*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
105. SFÂNTUL NICOLAE CABASILA, *Trei Omilii. La Nașterea Domnului, la Bunavestire și la Adormirea Preasfintei Maici a lui Dumnezeu*, Cluj-Napoca, 1999.
106. SFÂNTUL ROMAN MELODUL, *Imne teologice*, Editura Doxologia, Iași, 2012.
107. SFÂNTUL SIMEON AL TESALONICULUI, *περι τῆς νείς προσευχῆς* [*Despre dumnezeiasca rugăciune*], PG 155, col. 620.

108. SFÂNTUL SIMEON ARHIEPISCOPUL TESALONICULUI, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, vol. II, Editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, Suceava, 2003.
109. SFÂNTUL SIMEON NOUL TEOLOG, „A doua sută a capetelor de Dumnezeu cuvântătoare și făptuitoare”, (45–46) în *Filocalia*, vol. 6, traducere de Pr. Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2001.
110. SFÂNTUL TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Luca*, Editura Sofia, București, 2007.
111. SFÂNTUL TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei*, ediție îngrijită de R. P. Sineanu și L. S. Desartovici, ediția a 2-a, Editura Sophia, București, 2007.
112. SFÂNTUL TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintei Evanghelii de la Matei*, Editura Sophia, București, 2007.
113. SFÂNTUL TEOFILACT AL BULGARIEI, *Tâlcuirea Sfintelor Evanghelii de la Matei și Marcu*, Editura Sophia, București, 1998.
114. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, „Comentariu la cartea Profetului Isaia”, în *PSB,* vol. 2, serie nouă, Editura Basilica, București, 2009.
115. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, „Omilia a XIII-a îndemnătoare la Sfântul Botez” (1), în *Omilii și Cuvântări*, traducere de Pr. D. Fecioru, Editura Basilica, București, 2009.
116. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, „Omilii la Psalmi”, în *PSB*, vol. 17, traducere și note de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.
117. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Despre Botez*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
118. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Homilia In Sanctam Christi Generationem*, 6, PG 31, col. 1473, A 2–6.
119. SFÂNTUL GHERMAN AL CONSTANTINOPOLULUI, *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, trad. Pr. Nicolae Petrescu, Editura Mitropoliei Olteniei, 2005.

Dicționare și Enciclopedii

120. BRIA, Pr. Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
121. CARREZ, Maurice, François MOREL, *Dicționar grec-român al Noului Testament,* traducere de Gheorghe Badea, Editura Societatea Biblică Interconfesională din România, București, 1999.

122. CHANTRAINE, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue greque. Histoire des mots,* Tome I, Éditions Klincksieck, Paris, 1968.
123. *Dicționar de muzică bisericească românească*, (coord.): MOLDOVEANU, Pr. Nicu; NECULA, Pr. Nicolae; STANCIU, Pr. Vasile; BUCUR, Arhid. Sebastian-Barbu, Editura Basilica, București, 2013.
124. *Dicționar grec-român al Noului Testament*, Societatea Biblică Interconfesională din România, traducere de Gheorghe Badea, București, 1999.
125. *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Edited by Nicholas LOSSKY, José Miguez BONINO, John POBEE, Tom F. STRANSKY, Geoffrey WAINWRIGHT, Pauline WEBB, WCC Publication, Geneva, 2002.
126. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, publié par Fernand CABROL et Henri LECLERCQ, Paris, (1907).
127. *Dictionnaire de la Bible* (Fulcran-Grégoire VIGOUROUX), Tome I–V, Paris, 1895–1912; Supplément (L. PIROT-A.; Robert-HENRI; Cazelles-André FEUILLET), vol. I-VIII, 1928–1972.
128. *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique*, *Doctrine et Histoire*¸ fondé par M. VILLER, F. CAVALLERA, J. de GUIBERT et A. RAYEZ, continué par A. DERVILLE, P. LAMARCHE et A. SOLIGNAC, de la Compagnie de Jésus, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs, Beauchesnse, Paris, 1932–1995.
129. *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, par M. L'Abbé MARTIGNY, Librairie Hachette, Paris, 1877, p. 315.
130. *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots,* par A. ERNOUT et A. MEILLET, Librairie Klincksieck, Paris, 1951.
131. *Dictionnaire Grec-Français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*, Léon CLUGNET, Paris, Alphonse Picard et fils, 1895.
132. *Encyclopedia of Religion*, second edition, Thomson Gale, 2005.
133. LAMPE, W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961.
134. LEMARIÉ, Joseph, *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*, Beauchesne, Paris, 1995.
135. LIDELL, Henry George; SCOTT, Robert (eds.), *A Greek, English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
136. MIRCEA, Pr. Ioan, *Dicționar al Noului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.
137. RUS, Remus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Editura Lidia, București, 2003.
138. *The Canterbury Dictionary of Hymnology*, J.R. WATSON and Emma HORNBY, editors, on-line edition: https://hymnology.hymnsam.co.uk/
139. *The Greek New Testament*, Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, Fourth revised edition, Stuttgart.

140. *Theological Dictionary of the New Testament*, editors Gerhard KITTEL and Gerhard FRIEDRICH, translator Geoffrey W. BROMILEY, series TDNT, publisher Eerdmans, 1969.

Studii, Articole și Volume

141. † ALFEYEV, Ilarion, *Taina credinței – Introducere în teologia dogmatică ortodoxă*, traducere de Felicia Dumas, Editura Doxologia, Iași, 2014.
142. ALEXANDRU, Maria, „The paleography of Byzantine Music: A brief Introduction with some preliminary remarks on musical palimpsests”, El palimpsesto grecolatino como fenomeno librario y textual, Institucion «Fernando el Catolica» (C.S.I.C.), Excma. Diputacion de Zaragoza, Zaragoza, 2006.
143. ANDRONIKOF, Constantin, *Le sens des Fetes – Cours de Théologie Liturgique*, Institut de Theologie Orthodoxe Saint-Serge, Paris, 1991;
144. BĂNCILĂ, Vasile, *Duhul sărbătorii*, Editura Anastasia, București, 1996.
145. BARBU-BUCUR, Arhid. Sebastian, „Psaltichia rumănească”, în *Izvoare ale Muzicii Românești*, vol. VII, A – *Catavasierul* (1981), B – *Anastasimatarul*, (1984), C – *Stihirariul* (1986), D – *Stihirarul-Penticostar* (1992 – Editura Episcopiei Buzăului), Editura Muzicală, București.
146. BARBU-BUCUR, Sebastian, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul culturii autohtone*, Editura Muzicală, București, 1989.
147. BASARAB, Mircea, „Dogma Sfintei Treimi în Vechiul Testament”, *Ortodoxia*, XII (1960), nr. 4, p. 570.
148. BASARAB, Mircea, „Sfântul Duh în Revelație și în Biserică”, *Ortodoxia*, XIX (1974), nr. 2.
149. BAUMSTARK, A., *Comparative Liturgy*, trad. F. Cross, pr. B. Botte, Westminster, Md., 1958.
150. BENEDEK XVI. Cf. Joseph Ratzinger, *A Názáreti Jézus*, Elsö Rész, 3. Kiadás, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2008.
151. BENEDICT al XVI-lea, Papa Ratzinger, Joseph, *Iisus din Nazaret. Copilăria*, traducere de Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, Editura ARCB, 2013.
152. BENEDICT al XVI-lea, Papa Ratzinger, Joseph. *Iisus din Nazaret,* traducere de Alexandru Mihăilescu, RAO International Publishing Company, București, 2010.
153. BENOIT, André, „Le baptême. Sa célébration et sa signification dans l’Eglise ancienne”, în André Benoit, Boris Bobrinskoy, François Coudreau, *Baptême sacrament d’unité*, Maison Mame, Tours, 1971.
154. BIZĂU, Pr. Ioan, *Experiența liturgică a prezenței lui Dumnezeu în viața lumii*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2012.

155. BIZĂU, Pr. Ioan, *Liturghie și teologie*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2009.
156. BOBRINSKOY, Pr. Boris, *Împărtășirea Sfântului Duh*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
157. BOBRINSKOY, Pr. Boris, *Taina Bisericii*, traducere de Vasile Manea, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2004.
158. BOBRINSKOY, Pr. Boris, *Taina Preasfintei Treimi*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
159. BOȘTENARU, Ioan, „Contribuția lui Ioan Zmeu la păstrarea și dezvoltarea cântării psaltice tradiționale", *Studii Teologice*, XXV (1975), 5–6, pp. 412–419.
160. BRADSHAW, Paul F., *Early Christian Worship*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1996.
161. BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. I, ediția a 3-a revizuită și completată de Pr. Nicolae D. Necula, Editura Basilica, București, 2015.
162. BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. II, ediția a 3-a revizuită și completată de Pr. Nicolae D. Necula, Editura Basilica, București, 2015.
163. BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica specială*, ediția a V-a, Editura Lumea Credinței, București, 2008.
164. BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica specială*, Editura Basilica, București, 2016.
165. BRIA, Pr. Ion, „Dimensiunea hristologică a iconomiei mântuirii", *Ortodoxia*, nr. 2/1983.
166. BROWN, Raymond E., *An Introduction to the New Testament*, New-York, 1997.
167. BROWN, Raymond E.; FITZMEYER, Joseph A.; MURPHY, Roland E., *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură*, vol. II, traducere de Pr. Dumitru Groșan, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2007.
168. BROWN, Raymond E.; FITZMYER, Joseph A.; MURPHY, Roland E.; CARM, O., *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură,* vol. VIII, *Evangheliile Sinoptice,* traducere de Pr. Dumitru GROȘAN, Editura Galaxia Gutenberg, 2007.
169. BROWN, Raymond E.; JOSEPH S.S.; FITZMEYER, A.; MURPHY, Roland E.; CARM, O., *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură – Literatura sapiențială*, vol. V, traducere de Pr. Dumitru Groșan, Editura Galaxia Gutenberg, 2010.
170. BROWN, Raymond E.; JOSEPH S.S.; FITZMEYER, A.; MURPHY, Roland E.; CARM, O., *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură – Literatura ioaneică*, vol. IX, traducere de P. Dumitru Groșan, Ed. Galaxia Gutenberg, 2007.
171. BUCHIU, Pr. Ștefan, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, Editura Basilica, București, 2017.

172. BUDU, Alexandra, „Elemente teoretice ale muzicii psaltice din Moldova și Transilvania în secolul al XIX-lea”, în *Theorie und Geschichte der Monodie*, Bericht der Internationalen Tagung Wien 2012, Brno, 2014.
173. BULGAKOV, S.V., *Handbook for Church Servers*, 2nd ed., 1274 pp., Kharkov, 1900, translated by Archpriest Eugene D. Tarris, 2007.
174. BULGAKOV, Serghei, *Prietenul Mirelui. Despre cinstirea ortodoxă a Înainte-mergătorului*, traducere de Anca Bogdan, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2015.
175. CAMPATELLI, Maria, *Botezul – în fiecare zi la izvoarele vieții noi*, traducere de E. Balint, Editura Galaxia Gutenberg, 2008.
176. *Canoanele Bisericii Ortodoxe*. *Canoanele Apostolice și Canoanele Sinoadelor Ecumenice*, vol. I, Ediție bilingvă, Studiu introductiv, introduceri, note și traducere de Răzvan PERȘA, Ed. Basilica, București, 2018.
177. CHADWICK, Henry, *The Early Church*. *The Penguin History of the Church,* vol. I, Penguin Books London, 1967.
178. CHIRCEV, Elena, *Muzica românească de tradiție bizantină între neume și portative, vol. 2: Repertoriul liturgic românesc notat pe portative în colecțiile de cântări bisericești din Transilvania și Banat*, Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 2013.
179. CHIRILĂ, Pr. Ioan; ABRUDAN, Pr. Dumitru; SEMEN, Pr. Petre; OANCEA, Pr. Constantin; ONIȘOR, Pr. Remus; BASARAB, Pr. Mircea, *Introducere în Vechiul Testament*, Editura Basilica, București, 2018.
180. CIOBANU, Gheorghe, „Anton Pann și românirea cântărilor bisericești”, în *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol. I, 1974, pp. 317–329.
181. CIOBANU, Gheorghe, *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1974.
182. CLÉMENT, Olivier, *Viața din inima morții*, Editura Pandora, 2001.
183. COSMA, Viorel, *Muzicieni din România*, vol. IX, Editura Muzicală, București, 2006.
184. COSMA, Viorel, *Muzicieni din România. Lexicon*, vol. VIII, Editura Muzicală, București, 2006.
185. DANIELOU, Jean, *Biserica primară – de la origini până la sfârșitul secolului al III-lea*, traducere de George Scrima, Editura Herald, București, 2008.
186. DANIELOU, Jean, *The Bible and the Liturgy*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2014.
187. DASCĂLU, Pr. Nicolae, *Comunicare pentru comuniune*, Editura Trinitas, Iași, 2000.
188. DE PUNIET, P., „La fête de l’Epiphanie et l’hymne du Baptême au rit grec”, *Rassegna Gregoriana* V (1906), col. 497–514.

189. DENSUȘIANU, Ovid, *Istoria limbii române*, vol. I., ediție îngrijită de prof. univ. J. Byck, Editura Științifică, București, 1961.
190. DENYSENKO, Nicholas E., *The Blessing of Waters and Epiphany. The Eastern Liturgical Tradition*, Routlege, New York, 2012.
191. EVDOCHIMOV, Paul, *Arta icoanei – o teologie a frumuseții*, traducere de G. Moga și P. Moga, Editura Meridiane, 1993.
192. FLORENSKI, Pavel, *Dogmatică și dogmatism*, traducere de Elena Dulgheru, Editura Anastasia, București, 1998.
193. FÖRSTER, Hans, *Die Anfänge von Weihnachten und Epiphanias. Studien und Texte zu Antike Christentum*, Mohr Siebeck, Tubingen, 2007.
194. FOUNDOULIS, Ioannis, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice*, vol. V, traducere de Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2011.
195. GHIUȘ, Benedict, *Taina Răscumpărării în Imnografia Ortodoxă*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
196. GIULEANU, Victor, *Melodica bizantină: studio theoretic și morfologic al stilului modern neo-bizantin,* Editura Muzicală, București, 1981.
197. GNILKA, Joachim, *Das MatthäeusEvangelium*, I, Herders theologischer kommentar zum Neuen Testament 1/1, Freiburg-Basel-Wien, 1986.
198. GRABAR, André, *Martyrium*, *Recherche sur le culte des reliques et l' art chrétien antique*, I, Paris, 1943.
199. GRABAR, André, *Martyrium. Recherche sur le culte des reliques et l' art chrétien antique*, II, Paris, 1946.
200. ICĂ JR., Ioan I., *Canonul Ortodoxiei. I. Canonul Apostolic al primelor secole*, Editura Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.
201. IONAȘCU, Pr. Stelian, *Teoria muzicii psaltice*, Editura Sophia, București, 2006.
202. IONESCU, Gheorghe C., *Muzica bizantină în România. Dicționar cronologic*, București, 2003.
203. JEREMIAS, Joachim, *Amnos*, in *Theologisches Worterbuch zum Neuen Testament*, I, Kohlhammer, Stuttgart, 1966.
204. KEKELIDZE, Kornelii S., *Иерꙋсалимский Канонарь VII века: Грꙋзинская версия*, Tiflis, 1912.
205. KING, N.Q., *The Emperor Theodosius and Establishment of Christianity*, SCM Press, London, 1961.
206. KONSTANTINOU, Georgios N., *Teoria și practica muzicii bisericești*, volumul I, Asociația Culturală Byzantion, Iași, 2010.
207. LARCHET, Jean Claude, *Viața liturgică*, traducere de Felicia Dumas, Editura Doxologia, Iași, 2017.

208. LARCHET, Jean-Claude, *Dumnezeu este iubire. Mărturia Sfântului Siluan Athonitul*, Editura Sophia, București, 2003.
209. LAZĂR, Octavian Cosma, *Hroniconul muzicii românești*, vol. II (1784–1823), Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1974, pp. 84–98.
210. LOGIN, Cezar, „Cântările lui Moise: stihologia Canoanelor Utreniei”, *Altarul Banatului*, 4–6 (2007).
211. LOSSKY, Vladimir, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, traducere de Anca Manolache, Editura Humanitas, București, 1998.
212. LOSSKY, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, traducere de Vasile Răducă, Editura Humanitas, București, 2010.
213. LOUTH, Andrew, S*fântul Ioan Damaschinul. Tradiție și originalitate în teologia bizantină – cu câteva scrieri inedite*, traducere de Pr. Ioan Ică Sn. și Diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2010.
214. LUNGU, N.; COSTEA, Pr. Gr.; CROITORU, I., *Gramatica muzicii bizantine „psaltice”. Studiu comparativ cu notația liniară*, București, 1997.
215. MAIER, Gerhard, *Evanghelia după Luca – comentariu biblic*, vol. 4–5, Editura Lumina Lumii, 2013.
216. MAIER, Gerhard, *Evanghelia după Matei – comentariu biblic*, vol 1–2, Editura Lumina Lumii, 2000.
217. MANOILESCU-DINU, Natalia, *Iisus Hristos Mântuitorul în lumina Sfintelor Evanghelii*, Editura Bizantină, București, 2004.
218. MARIAN, Simeon Florea, *Sărbătorile la români. I. Cârnilegile*, Editura Saeculum, I.O., București, 2015.
219. MARIAN, Simeon Florea, *Sărbătorile la români. I. Cârnilegile*, Editura Saeculum, I.O., București, 2015.
220. MATEOS, Juan, *Celebrarea Cuvântului în Liturghia bizantină*, traducere și note de Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2014.
221. MATEOS, Juan, *Utrenia bizantină*, trad. Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2009.
222. MATEOS, Juan, *Utrenia și Vecernia în ritul bizantin*, trad. Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2017.
223. MICLEA, Pr. Ioan, *Ecouri din veșnicie*, vol. II, Tipografia Lumina, Blaj, 1945.
224. MITROFANOVICI, Vasili; TARNAVSCHI, Teodor; COTLARCIUC, † Nectarie Nicolae, *Liturgica Bisericei Ortodoxe. Cursuri universitare*, Editura Consiliului Eparhial Ortodox Român din Bucovina, Cernăuți, 1929.
225. MOISESCU, Titus, *Macarie Ieromonahul. Opere I, Teoreticonul*, București, 1976.
226. MOISIL, Costin, „The Romanian Version of Petros Lampadarios, *Anastasimatarion*. Observation Regarding the Principles of Music Adaptation”, in: *Cantus Planus*

Papers read at the 12th Meeting of the IMS Study Group, Lillafüred/Hungary, 2004, August 23–28. Printed by Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2006.
227. Moldoveanu, Nicu, „Macarie Ieromonahul (1770–1836) – traducător, compozitor, copist, tipograf", *BOR*, CVIII (1990), nr. 1–2, pp. 116–136.
228. MOLDOVEANU, Nicu, *Cântările Sfintei Liturghii, colinde și alte cântări bisericești*, ediție revăzută și adăugită, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.
229. MOLDOVEANU, Nicu, *Istoria muzicii bisericești la români*, Editura Basilica, București, 2010.
230. MOSSAY, Justin, *Les fêtes de Noël et d'Épiphanie. D'après les sources littéraires cappadociennes du IVe siècle*, Abbaye du Mont César, Louvain, 1965.
231. NEAGA, Nicolae, *Hristos în Vechiul Testament*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2004.
232. NEGOIȚĂ, Pr. Athanase, *Teologia biblică a Vechiului Testament*, Editura Sophia, București, 2004.
233. NEUDORFER, Heinz-Werner, *Faptele Apostolilor – Comentariu biblic*, vol. 8–9, Editura Lumina Lumii, 2000.
234. NIKOLAKOPOULOS, Konstantin, *Imnografia ortodoxă la început și astăzi*, traducere de Diac. Alexandru Ionița, București, Editura Basilica, București, 2015.
235. *Noul Idiomelar ce cuprinde cântările din slujba vecerniei și a utreniei de la praznicele împărătești și de la sfinții cu polieleu din perioada Octoihului, după Dimitrie Suceveanu, Ion Popescu-Pasărea ș.a.,* ediție revizuită, completată, diortosită și transcrisă pe ambele notații muzicale de Pr. Nicu MOLDOVEANU de la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității București, București, 1999.
236. *Noul Idiomelar ce cuprinde cântările praznicelor împărătești și ale sfinților cu polieleu mai principali scrise după Dim. Suceveanu, Anton Pann, Ștefanache Popescu și complectate de I. Popescu-Pasărea*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1933.
237. *Noul Idiomelar*, ediție îngrijită de Eugen-Dan DRĂGOI, Editura Partener, Galați 2003.
238. PANȚIRU, Grigore, *Notația și ehurile muzicii bizantine*, Editura muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1971.
239. PASĂREA, Ion Popescu, *Principii de muzică bisericească orientală (psaltică)*, București, 1997.
240. *Patericul ce cuprinde în sine cuvinte folositoare ale sfinților bătrâni*, Alba-Iulia, 1999.

241. PATRONOS, Gheorghios, *Parcursul istoric al lui Iisus – de la iesle la mormântul gol,* traducere de Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2011.
242. POPESCU, Niculae M., „Despre ediția Prohodului Ieromonahului Macarie și edițiile altora", *BOR*, XXII, (1908), 4, iulie.
243. POPESCU, Pr. Dumitru, *Iisus Hristos Pantocrator*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
244. POPESCU, Pr. Dumitru, *Omul fără rădăcini*, Editura Nemira, București, 2001.
245. RAYMUNDO DE MELO, José, „Itinerarium Egeriae și Liturghia de la Ierusalim la sfârșit de secol IV"*,* în Egeria, *Pelerinaj în Locuri Sfinte (Itinerariu și Liturghie),* Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2009.
246. ROLL, Susan K., *Toward the Origins of Christmas*, Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1995.
247. SAVA, Pr. Viorel, *În Biserica Slavei Tale. Studii de teologie și spiritualitate liturgică, I*, Editura Erota, Iași, 2003.
248. SAVA, Pr. Viorel, *În Biserica Slavei Tale. Studii de teologie și spiritualitate liturgică, II*, Editura Golia, Iași, 2004.
249. SAVA, Pr. Viorel, *În Biserica Slavei Tale. Studii de teologie și spiritualitate liturgică, III*, Editura Performantica, Iași, 2006.
250. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Biserică, lume, misiune*, traducere de Maria Vințeler, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2006.
251. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Cred*, traducere de Florin Caragiu, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2014.
252. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Din Apă și din Duh – Un studiu liturgic al Botezului*, traducere de A. Mihăilă, Editura Sophia, București, 2009.
253. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Euharistia – Taina Împărăției*, traducere de Pr. Boris Răduleanu, Editura Bonifaciu, București, 2003.
254. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Introducere în teologia liturgică*, traducere de Vasile Bârzu, Editura Sophia, București, 2002.
255. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Introducere în teologia liturgică*, traducere de Vasile Bârzu, Editura Sophia, București, 2009.
256. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Pentru viața lumii*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
257. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Postul Mare – pași spre Înviere*, traducere de Pr. Vasile Gavrilă, Editura Sophia, București, 2013.
258. SCRIMA, André, *Biserica liturgică*, traducere de A. Manolescu, Editura Humanitas, București, 2005.
259. SIMONESCU, Dan, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgaki,* București, 1939.

260. SIMONOPETRITUL, Emilianos, *Tâlcuiri la Psalmi*, Editura Sfântul Nectarie, Arad, 2011.
261. SIMONOPETRITUL, Makarios, *Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2008.
262. STANCIU, Pr. Vasile, *Anastasimatarul transilvan*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2016.
263. STANCIU, Pr. Vasile, *Cântările Sfintei Liturghii și alte cântări liturgice la sărbătorile de peste an. Antologie de texte muzicale*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.
264. STANCIU, Pr. Vasile, *Muzica bisericească corală din Transilvania*, vol. I, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.
265. STANCIU, Pr. Vasile, *Muzica bisericească ortodoxă din Transilvania*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1996.
266. STANCIU, Pr. Vasile; PETRAȘCU, Pr. Vasile, *Catavasierul transilvan*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2016.
267. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „Maica Domnului ca mijlocitoare”, *Ortodoxia*, V, (1952), 1.
268. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „Revelația prin acte, cuvinte și imagini”, *Ortodoxia*, XX, (1968), 3, pp. 347–377.
269. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Ascetica și mistica Bisericii Ortodoxe*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
270. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos*, Editura Centrului Mitropolitan Sibiu, 1991.
271. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Iisus Hristos – lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, Editura Anastasia, București, 1993.
272. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Sfânta Treime sau la început a fost iubirea*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
273. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
274. STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
275. ȘTEFAN, Arhid. Răzvan Constantin, *Stihirile dogmatice anastasime ale vecerniei sâmbetelor Octoihului*, Editura Basilica, București, 2014.
276. STEFANELLI, Juvenal, *Liturgica Bisericei Ortodoxe-Catolice*, Stabilimentul Grafic Soecu & Teclu, București, 1886.
277. STREZA, Dan Alexandru, *Sărbătoarea Nașterii Domnului. Originea apostolică, evoluția și importanța ei în cadrul anului liturgic*, Editura Andreiana, Sibiu, 2011.

278. SUCEVEANU, Dimitrie, *Idiomelar*, partea a doua, transliterarea și diortosirea textului, corectarea greșelilor de tipar și îngrijirea ediției de Arhid. Sebastian Barbu Bucur, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei Trinitas, Iași, 1996.
279. SUCEVEANU, Dimitrie, *Idiomelar*, vol. I, Editura Mânăstirii Sinaia, 1992.
280. SUCEVEANU, Dimitrie, *Idiomelar*, vol. II, Editura Trinitas, Iași, 1996.
281. TAFT, Robert F., *Liturghia – model de rugăciune, icoană a vieții*, traducere de C. Dumitru, Editura Galaxia Gutenberg, 2011.
282. TAFT, Robert F., *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur. IV. Dipticele*, traducere de Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2008.
283. TAFT, Robert S.J., *The Liturgy of the Hours in East and West*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1986.
284. TAFT, Robert, *Ritul bizantin*, traducere de Dumitru Vanca și Alin Mehes, Editura Reîntregirea, Alba-Iulia, 2008.
285. TALLEY, Thomas J., *The Origins of the Liturgical Year*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1991.
286. TODORAN, Pr. Isidor; ZĂGREAN, Arhid. Ioan, *Dogmatica Ortodoxă*, Editura Renașterea, Cluj, 2000.
287. TOFANĂ, Pr. Stelian, *Introducere în studiul Noului Testament*, vol. II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
288. TOFANĂ, Pr. Stelian, *Introducere în Studiul Noului Testament. Evangheliile după Matei și Marcu. Documentul Qelle*, vol. II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
289. USPENSKY, Leonid; LOSSKY, Vladimir, *Călăuziri în lumea icoanei*, traducere de Anca Popescu, Editura Sophia, București, 2003.
290. USPENSKY, Nikolai, *Slujba de seară în Biserica Ortodoxă*, traducere de Cezar Login, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2008.
291. VASILE, Vasile, „Protopsaltul Dimitrie Suceveanu (1816–1898)”, în *Byzantion*, vol. I–II, Academia de Arte „George Enescu”, Iași, 1995, pp. 9–56.
292. VASILE, Vasile, *Istoria muzicii bizantine și evoluția ei în spiritualitatea românească*, vol. II, Editura Interprint, București, 1997.
293. VERPEAUX, Jean, ed., *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices – Introduction, Texte et Traduction*, Paris, Edition du Centre National de la Recherche Scientifique, 1966, F 95.
294. *Viețile Sfinților Proroci – Prorocii mari și prorocii mici ai Vechiului Testament*, traducere de Pr. Constantin JINGA, Editura Sophia, București, 2010.
295. VINTILESCU, Pr. Petre, *Liturghierul explicat*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, București, 1998.
296. VINTILESCU, Pr. Petre, *Poezia imnografică*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2005.

297. VOICU, Constantin, *Botezul în tradiția patristică*, Editura Agnos, Sibiu, 2011.
298. WEINANDY, Dr. Thomas, *Iisus Hristos – Dumnezeu întrupat*, Editura Napoca Star, Cluj, 2001.
299. ZIEGLER, A.W., *Religion, Kirche und Staat in Geschichte un Gegenwart. Ein Handbuch* (1). Band: Geschichte: Vorgeschichte, Altertum, Mittelalter, Neuzeit, Munchen, 1969.

Lucrări Consultate Online

300. http://glt.goarch.org/texts/Jan/Jan06.html (consultat la data de 20 aprilie 2019).
301. http://glt.goarch.org/texts/Jan/JanHours.html (consultat la data de 17 iunie 2018).
302. http://glt.xyz/ (consultat la data de 4 septembrie 2014).
303. http://glt.xyz/texts/Jan/04.uni.htm (consultat la data de 20 septembrie 2014).
304. http://glt.xyz/texts/Tri/t95.uni.htm (consultat la data de 20 septembrie 2014).
305. http://www.apostolikidiakonia.gr/byzantine_music/en/ymnografoi/ymnografoi.asp?main=hxoi.htm, (consultat la data de 27 noiembrie 2018).
306. http://www.apostoliki-diakonia.gr/en_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp (consultat la data de 18 iunie 2018).
307. http://www.patriarchia.ru/bu/ (consultat la data de 18 iulie 2018).
308. https://hymnology.hymnsam.co.uk/ (consultat la data de 15 martie 2017).
309. *Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, http://www.apostoliki-diakonia.gr/byzantine_music/en/ymnografoi/ymnografoi.asp?main=hxoi.htm, (consultat la data de 25 septembrie 2014).

Presa Universitară
ISBN: 978-606-37-1267-8